

- ,, ,, શ્રી વિઙ્ગરાગરાંદ્ર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગલક્ષ્મણ સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી ચંદ્રસાગર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી દેવેન્દ્રસાગર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગવિજ્ઞાન સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગયકસ્તુર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગયચંદ્રોદય સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગયધર્મ સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગયરામ સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી કાર્ત્તિસાગર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગલક્ષ્મણ સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગલક્ષ્મણ સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિઙ્ગયમુખોદયસાગર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી કૈલાસસાગર સૂર્યે નમઃ
 ,, ,, શ્રી વિદ્યાચંદ્ર સૂર્યે નમઃ

આ ઉપરાંત પણ અનેક પૂજ્ય આચાર્યો—ઉપાધ્યાય ભગવંતો, ગણિતચાર્યો, તેમજ મુનિ ભગવંતો આદિના ઉપદેશ-પરિચયથી મને ઘણાજ આત્મ-બોધ પ્રાપ્ત થયેલ, તેથી તે સૌને પણ સન્મહિમાન પૂર્વક વંદના કરું છું.

વળી વિશેષે કરીને અનેક પૂજ્ય સાધ્વીજી મહારાજગણોની વિશુદ્ધ ભાવના સહિતના સ્વાધ્યાય-યોગથી મારા જ્ઞાનની શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ થયેલી છે તેથી તે સૌ સાધ્વીજી મહારાજગણોને પણ, આથી સન્મહિમાન વંદના કરું છું.

પણી અને પુત્રપત્નિ પ્રેમથી જાળવવાને પૂરતી પંડિતશ્રી ભાવનાઓના
દાનપદ્ધતિઓના શ્રદ્ધા અંતરમુગ્ધથી આભાર માનું છું. મેંમત્ર આજ
સ્વામીજીના સુદિ પંચમીના આગલ પંડિત શ્રીવલ્લભાસ ગદાવ્યાસનો મેંમત્ર
અનેકે માન્યતાઓના પ્રેમથી આજ પૂર્ણ અંતરમુગ્ધથી આભાર માનું છું.

આ “માન પ્રકાશ” પંડિતના પદકાવ્યમાં આવેલું સ્વલ્પ આપવાને
પા. મહેન્દ્રસુરિ માનસાધના આપના અમર કલાકર્તાના આપના પંડિત
અધ્યક્ષોના પદ આભાર માનું છું.

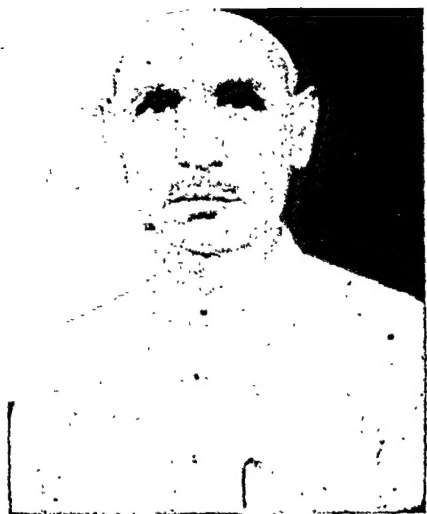
આ સારું આ પ્રવિત્તકાર્ય રૂ. સુધારવામાં પંડિત હાજીબાદશા
ભાવનાઓમાંથી જે સુધારા આવેલ છે તે વાત તેઓના પદ આભાર
માનું છું.

ધેર સી.

ગિદાન પાલિ, પંડિત શાંતિલાલ દેશવલાસની

અવગામ વંદના સ્વીકાર્યો.

પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલ ભગત

ત્રિકાળાબાધિત-સૂત્ર-સિધ્ધાંત

કરેમિ ભંતે સામાર્થ્યં, સર્વસાવજ્ઞં જ્ઞેયં
પરચ્છિન્નામિ જ્ઞાવજ્ઞવાચ્ચે, તિવિહં તિવિહેણું
મણેણુંવાયાચ્ચે કાચ્ચેણું ન કરેમિ, ન કારવેમિ,
કરંતં પિ અન્નં ન સમણુજ્ઞણામિ તન્નસ
ભંતે પડિક્કમામિ નિંદામિ ગરિહામિ અપ્પાણું
વેસિરામિ.

(શારણ્ય) લઈને આપણે આપણા આત્માને જન્મમરણથી રક્તિ-અનંત શાશ્વત્ સુખમય સિદ્ધગતિનો અધિકારી બનાવવો જોઈએ. આ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિત્તં ચ તવો તદા ।

ચીરિયં હવઓગોયં, એયં જીયસ્સ લક્ષણં ॥

વળી અવદાર નયદષ્ટિએ શાસ્ત્રમાં જાણાવેલ છે કે,

સ્વયં કર્મ કરોતિ આત્મા, સ્વયં તત્ ફલમશ્નુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે, સ્વયમેવ વિનશ્યતિ ॥૧॥

યઃ કર્તા કર્મ ભેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ, ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ હ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥૨॥

જેન શાસ્ત્રમાં આત્માના અનેક-સ્વરૂપી, યોગ-વીર્ય પ્રવર્તનમાં પશ્ચ, મુખ્યપણે સુદ્રમ-બાદર મનોયોગનું-વિશેષ મહત્વ છે, કેમકે સંજી-પંચેન્દ્રિય-પર્યાપ્તા હોય જ, અનાદિ ભિચ્યાત્વ-મોહને, ત્રણ કારણ (અધ્યવસાયની વિશુદ્ધિ) વડે, દર કરી-સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. તેમજ સં. પં. પર્યાપ્તો તંદુલીયો, મત્સ્ય દેવળ તીવ્ર અશુભ મનોયોગથી, સાતમી નારદીના દુઃખોનો-કર્મ બંધ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે મનોયોગની વિશેષ મહત્તા જાણવી છે.

આથી જ મનશુદ્ધિ માટે કહ્યું છે કે :-

મનઃ શુદ્ધિમવિભ્રાણા, યે તપસ્યંતિ મુક્તયે ।

ત્યક્ત્વા નાવં મુજાશ્યાં, તે તિતીર્ષંતિ મહાર્ણવં ॥૩॥

વળી મનોયોગની વિશેષતા માટે સ્પષ્ટ સંમજસુ કે મનોયોગથી-ભિચ્યા-દષ્ટિ આત્માને, આર્તરોદ્રશ્પ દુધ્યાનથી, નિરંતર તીવ્ર અશુભ કર્મબંધ યામ

જેણે મનને વશ કર્યું છે, તેવા સમાધિવાન આત્માને, યમ-નિયમાદિની શરૂ છે ? તેમજ જેનું મન દુષ્ટ સંકલ્પો-વિકલ્પોથી દમ્ભાયેલું છે, તે અન યમ-નિયમાદિથી શું લાભ થવાનો ? જો કે પાંચે હિન્દુઓના વેદોમાં આશ્રિત ભવાભિનંદી-અર્દિદૃષ્ટિ આત્માઓ, ઉપરના શ્લોકનો સમાર્થ નાખવાને અસમર્થ હોઈ, ઉપર જાણ્યાન્યા મુજબ અનેક અસત્ સ્થનાઓ કર્યા કરે છે પરંતુ અરેઅર તો, ઉપરના શ્લોકના પ્રથમ-વચ્ચનો અર્થ, તે-કેવળ, કેવળી પરમાત્માને વિશે જ સુદૃઢ છે અને મીઠા-ચરણનો અર્થ, તે-ભવાભિનંદી-અર્દિદૃષ્ટિ આત્માઓને લાગુ પડે છે. પરંતુ જેઓ સમ-સંવેગાદિ લાગે પોતાના મનને, આર્ત-રોદ્ર પ્યાન રૂપ સાધક લાવથી શક્તિને, ધર્મ-ધ્યાન તેમજ શુદ્ધ પ્યાન રૂપ સાધક લાવમાં જોડવાની, ઈચ્છા-ચૂચિ સહિત, પરમાત્મ પદના સાધક આત્માઓ છે. તેવા અંતર્મુખ-દૃષ્ટિવાળા-આત્માઓને-તો, સમતા-સામાયિક ખાટે મનના નિગ્રહ સહિત યમ-નિયમાદિની ઉપકારકતા અવશ્ય સમજાવેલી હોય છે, શાસ્ત્રમાં મનના નિગ્રહપૂર્વક અંતર્મુખ વૃત્તિઓ, સમભાવ વડે, પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ ખાટે કહ્યું છે કે :-

યઃ સ્નાત્વા સમતા કુણ્ડે, દિત્વા કશ્મલજં મલમ્ ।
પુનનં યાતિ માલિન્યં, સોઽન્તરાત્મા પરશુચિઃ ॥૫॥

વળી મનના નિગ્રહ ખાટે, તેમજ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ખાટે કહ્યું છે કે,

યાવત્ પ્રયત્નલેશો, યાવત્ સંકલ્પ કલ્પના કાપિ ।
તાવન્ન લયસ્યાપિ, પ્રાપ્તિસ્તત્ત્વસ્ય તુ કા કથા ॥૬॥

આજ અર્થથી પરમપૂજ્ય પ્રાતઃ સ્મરણીય અધ્યાત્મ યોગીશ્રી શ્રી આનંદધનજીએ કહ્યું છે કે, “મન સાધ્યું તેણે સધણું સાધ્યું” જે વાત નહિ ખોટી, એમ કહે, સાધ્યું (અન્યથાપણે) તે નિર્માણ, જે હો વાત છે ખોટી,” “કંથુજી” વળી. તેજોશ્રીએ જ, આત્માને બંધન કારણરૂપ આશ્રેય-તત્ત્વથી અજાગો કરવા માટે, તેમજ આત્માને કર્મબંધનથી મુક્ત કરવાના કારણરૂપ સંવર તત્ત્વનો આદર કરવા માટે, શાસ્ત્રને ક્ષાત્રો આપતાં જણાવ્યું છે કે

“કારણ જોગે હો, બાંધે બંધને રે, કારણ મુગતિ મુકાય
આશ્રવ, સંવર નામ અનુક્રમે રે, હોયોપાદેય મુણાય”

સર્વકાળે, સર્વદેશે, સર્વે તીર્થંકર પરમાત્માઓએ પ્રકાશેષ મોક્ષ માર્ગને સર્વે ભવ-ભીરૂ મોક્ષાર્થી-શાસ્ત્રકારોએ નીચે મુજબના એક જ અવિરૂદ્ધ અર્થથી પ્રકાશેષ છે કે, અનાદિથી સર્વ સંસારી આત્માઓ (૫) મિથ્યાત્વ; (૧૨) અવિરતિ (૨૫) કપાય અને (૧૫) યોગના માર્ગ ક્ષણ (૫૭) સત્તાવન બેદરથી અનેકવિધ શુભાશુભ કર્મો બાંધે છે. અને તે બાંધેલા કર્મોને, પારગતિમાં ઉદ્ધવાનું સારે ભોગવે છે. તેમજ (૫) રાત્રિ (૩) મુરિન (૨૨) પરિપાત (૧૦) પતિધર્મ (૧૨) ભાવના (૫) ચારિત્રન મળી કુલ (૫૭) સત્તાવન બેદરૂપ સંવર નરે, કર્મબંધને રોકીને, (૬) બાળ તેમજ (૬) અભ્યંતર એમ કુલ (૧૨) પાર બેદરૂપ તપથી પૂર્વ સંગિત કર્મોની-અનિશ્ચય નિર્જરા કરે છે, તેજો મોક્ષના શાશ્વત સુખને પ્રાપ્ત કરે છે માટે મોક્ષાર્થી આત્માઓએ ઉપર જણાવેલ બંધના કારણરૂપ પ્રત્યેક આશ્રવ ભાવોનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવો નિર્જર, અને મોક્ષના કારણરૂપ પ્રત્યેક સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વોનો આદર કરવો નિર્જર એ. શાસ્ત્રમાં આ માર્ગને જ “દા-પર અપમાયો ગતિ પ્રમાણ” એ મતથી પ્રમાણ માન જણાવેલ છે.

ઉપર જણાવેલ સર્વેસ ભાગિત હોવાપાદેય સિદ્ધાંતમાં શ્રદ્ધા રહિત
 કે દેનાભાગિ પંડિતો મોક્ષાર્થ સાધક સમ્યક્ત્વમાં દુષપચ્છ (૧) શંકા
 કાંક્ષા (૩) વિતિગિચ્છા (૪) અન્યતીર્થિક પ્રશંસા (૫) અન્યતીર્થિકનો
 ભય-એ પાંચે અનિચ્છાનો પોતાની મનસ્વી રચાદ-વાદ શ્રૅલિયે બુધ્ધ
 પ્રચાર કરી અનેક લોકોને ઉન્માર્ગે દોરી રવા છે તેમજ ઠેટલાક
 ભાવી-સંતો, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ, મોક્ષના અનન્ય
 ભુભૂત આત્માની શુદ્ધ પરિણતીરૂપ સમતા (સામાયિક)
 પોતાની મનસ્વી અનેકાંતિક શ્રૅલિયે, સાર-અસારના
 કુશુન્ય, મતિ-કલ્પિત લોકલ્યવહારમાં, સમતાનું આરો-
 ધ કરી, દુષ્ટિરાગી આત્માઓને પોતાની માયાજાળમાં
 ભાવી રહ્યા છે, આ માટે પરમેશ્વર-પરમાત્માએ પ્રરૂપેલ પરમ
 ધર્મનું પ્રકાશન, મોક્ષાર્થી આત્માઓ માટે અનિવાર્ય આવશ્યક
 ને, અમોએ આ કિંગિત પ્રયાસ કરેલ છે શાસ્ત્રોમાં મોક્ષાભિલાષી
 માના શ્રમન્ય-સંગે રૂપ જણાવેલ છે કે :—

) ત્યક્તાયામ્ સમતાયામ્ ચ, સમતા પ્રયતે સ્વતઃ;
 સ્ફટિતે ગલિતો પાથો, યથા નિર્મલતા ગુણાઃ ॥૧॥

) વિકલ્પ વિપયોત્તીર્ણઃ, સ્વભાવાલંબનં સદા;
 જ્ઞાનસ્ય પરિપાકો યઃ, સ શ્વમઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૨॥

) સેયંવરો અ આસો, વરો અ અન્નો અ બુદ્ધો વા,
 સમભાવી ભાવી અપ્પા, લહેદ્ મુવલ્લં ન સંદેહો. ॥૩॥

(૪) નાજાંવચ્ચે ન શ્વેનાંવચ્ચે, ન વચ્ચવાદે ન ન વર્તવાદે;
 ન પત્રમેવાથયેણ મુક્તિઃ, કપાયમુક્તિઃ કિલ્લ મુક્તિરેવ ॥૪॥

(૫) જ્ઞાન ધ્યાન તપઃ શીલ, સમ્યક્ત્વગદિતોષ્યહો;
 તં નાપ્નોતિ મૃણં સાધુ-ર્યમાપ્નોતિ ગમાન્વિતઃ ॥૫॥

મારો આ પરમ સત્પરમાર્ગના પ્રકાશન માટેનો સંજ્ઞા, પૂર્વે જણાવેલ મુશ્કેલી સર્જન અને સર્વદર્શી વિલોકનાય નીચાં કર પરમાત્મા શ્રી મહાવીરવાગીશના શાસનની પ્રાપ્તિ અને તે તરફનો દૃઢમત્વાવ છે. આમ જ આ પુસ્તિકામાં જે કાંઈ દ્વારો દેવાય તે મારી મંદમનિનું સ્વરૂપ જાણવું અને જે કાંઈ મથાર્યના જાણવાય તે શાસન પ્રત્યેની મારી કરજ સમજવું

મારો આ પુસ્તિકા લખતા માટેનો અધિકાર આ સાથે જણાવેલ પૂજ્યગુરુ ભગવતોના યોગથી પ્રાપ્ત થયેલ દ્વિગોપશમ દોષ, તેઓને નાજાં વિધાનથી વંદના કરેલ છે. તે વાંચક વર્ગ, આ દ્વિગોપશમ ધ્યાનમાં રાખી મારા લખાણમાં જે કાંઈ શાસ્ત્રીય ભૂલચુક દેવાય તે સુધારવા સૂચના કે જેથી શાસ્ત્રની અવિરૂદ્ધતા જાળવાય.

આ પુસ્તિકામાં મુખ્યપણે એકાંતદષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતા દોષોનું, તેમજ અનેકાંતદષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતા શુભોનું સ્વરૂપ જતાવવાનો પ્રયત્ન કરવા આવેલ છે,

એકાંત જ્ઞાનદષ્ટિવાળા સંજ્ઞાથી શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે

મળંતા અકરંતા ચ, વન્ધ મોક્ષ પદ્મિણો ।

વાયા વિરિયમિત્તેણ, સમાસા સંતિ અપ્પયં ॥૬॥

ન ચિત્તા તાયણ માપા, કઓ વિજ્ઞાણ સાસણં ।

વિસન્ના પાવકમ્મેદ્દિ, વાલ્લાઃ પંહિય માણિણો

ઉ. અ. ૬-ગા. ૧૧-૧૧ ॥૭॥

જો આત્માઓ આત્માધર્મોના સુંદર ઉપદેશ આપે છે, પરંતુ પોતે
 ધંધેદેતુઓના, ત્યાગ કરતા નથી, અને મોક્ષતા દેતુઓના સંપર-નિર્જન
 નેત્રો આદર કરતા નથી, અને કેવળ પોતાની વાણીમાંના વિરતિ ભાવ વડે,
 પોતાના આત્માને સતોષ પમાડે છે, તેઓનું-કેવળ તે પદોપધારી બાપા
 કે-સ્વામી યતું નથી, તો પછી મંત્ર-તંત્રાદિના પર પ્રત્યયિક્ષ, પ્રભાવક કાર્યો
 કે તો, આત્મસ્વામી કેવી રીતે થઈ શકે? કેમકે પાપ કર્મોથી લેખાયેલા
 જો બાપા દ્વારા જ્ઞાતા, પોતાની જ્ઞાતને, પંડિત માનનારા છે. આથી
 જ તેઓને પંડિત-મરણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ બાળ-મરણ જ પ્રાપ્ત
 થાય છે એમ જ્ઞાતુ વળી એકાંત દિવાલાદીઓ માટે પણ કહ્યું છે કે,

ચરણ કર્મણ્વદાણા, સ સમય પર સમય મુકવાવારા ।

ળાસંતિ ચરણ કરણ, નિચ્છયસૃધ્ધં ન યાળંતિ ॥૮॥

જેઓ શુદ્ધ આત્મ (સ્વભાવ) પરિણામને, તેમજ પર-પુદ્ગલ
 (સ્વભાવ) પરિણામને, લિ-નલિન સ્વરૂપે યથાર્થ ઓળખતા નથી, તેઓ
 માત્ર શુદ્ધિ માટે ગમે તેટલી કષ્ટ દિવાઓ કરે તો પણ આત્મશુદ્ધિ પ્રાપ્ત
 થી શકતા નથી. આ માટે જ કહ્યું છે કે

પર-પરિણતી અપની કરી માને, કિરિયા ગર્વે ગણેલો,

હિન્દુ હિંદ કદો કધું કહીએ, સો-મુરખમે પહેલો.

ઉપર વર્ણાવ્યા મુજબ જ્ઞાન કે ક્રિયા સંબંધી એક પાક્ષિક કુરામદનો
 યાગ કરીને, આત્માથી આત્માઓએ પોતાના આત્મ-મોક્ષાર્થે, સમ્યગ્જ્ઞાન
 સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપથી પોતાના આત્માને વિશુદ્ધિ
 પાનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મુખ્ય-ગૌણભાવે આ અર્થ સંબંધે
 તમામ આસ્તિક દર્શનકારોને વિષે સર્વત્ર એક મતિ છે. એજ શ્રી વીર
 પરમાત્માનું શાસન છે. છેવટે શાસ્ત્રથી અવિસંવાદીભાવે સ્પષ્ટ સમજવું કે
 જે યાવન્તો ધ્વસ્તવન્ના અમૃતન, ભેદ જ્ઞાનાભ્યાસ એવાત્ર મૂલમ્
 જે યાવન્તોઽધ્વતસ્વન્ના અમન્તિ, ભેદ જ્ઞાનાભાવણવાત્ર વીજમ્

શુદ્ધિ-પત્રમ્

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અર્થાત્	શુદ્ધ
૧	૮	તેદ્દરકે	તે દરેક
૩	૨૨	દંડમ	દંડામ
૫	૯	મુગ્ધ	મુગ્ધ
૮	૪	ક્ષાગોપશનિક	ક્ષાગોપશનિક
"	"	જન	જન
૧૪	૧૧	લવચ્ચા	લવચ્ચા
૧૯	૯	(૪) ગતિ નામ કર્મ પછી	(૫) જાતિ નામ કર્મ ઉપર
૨૪	૧૪	શબ્દોપર	શબ્દોપર
૨૫	૫	આ રીતેનો	આ રીતે, નો
૨૭	૨૪	ગતિમાં	સ્થિતિમાં
૪૩	૫	વિનાશી	ત્રિવિધ
૪૭	૮	પરમાર્થ	પરમાર્થ
૪૭	૧૭	ભવદે જહિચ્છિ	ભવદેહ જહિચ્છિ
૮૦	૩	તત્ત્વેન	તત્ત્વેષુ
૮૦	૯	નિરોધન	નિરોધેન
૮૧	૨	વિશેષર્થી-મોક્ષાર્થી	વિશેષર્થી-મોક્ષાર્થી
૮૧	૧૨	ચડવે	ચડવે
૯૫	૧૦	વિશુદ્ધ	વિશુદ્ધ
૯૬	૮	(૨) આત્માને જુવે છે	(૭) આત્મામાં ન
૯૬	૯	(૬) આત્માનો	(૨) આત્માને જુવે છે

આ સિવાયનાં સામાન્ય પ્રેસ ભુલો મુજબ વાંચકોએ સ્વયં સુધારી લે

જ્ઞાન-પ્રકાશ

નાળ પરમ ગુણ જીવનો, નાળ મવાર્ણવ પોત,
મિથ્યામતિ તમ મેદવા, નાળ મદા ઉદ્યોત ॥૧॥

દરેકે દરેક જીવાત્માનો, સર્વે પદાર્થોના સમસ્ત ધર્મોના સંપૂર્ણ
બોધ પામવો (જ્ઞાન કરવું) એ મુખ્ય (પરમ) ગુણ છે.

પંચાશ્તિકાયમય સમસ્ત જગતના, દૃષ્ટ કે અદૃષ્ટ, જૂત-ભાવી અને
વર્તમાન સ્વરૂપી, સમસ્ત ભાવોનો, સંપૂર્ણ બોધ પામવાની શક્તિ, તે
જ્ઞાનગુણ. જે કે આવો જ્ઞાનગુણ, તેદરે કે-દરેક આત્મામાં મૂળભૂત શક્તિ
રૂપે તો એક સરખો પ્રાર્થ હોવા છતાં, જે-જે આત્માઓએ, પોતાના
જ્ઞાનગુણ ઉપરના, જેટલા-જેટલા જ્ઞાનાવરણીય ધર્મોના પડોનો દૂર કર્યા
હોય છે, તે મુજબ તે-તે આત્મામાં તથા પ્રકારે, જોયને (પદાર્થને)
જાણવાની લબ્ધિ (શક્તિ) હોય છે. આમ હોવાથી, જ્યાં સુધી કોઈ પણ
આત્મા, પ્રથમ મોહનીય ધર્મોના સર્વથા ક્ષય કરીને, સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવરણીય
ધર્મોના પડોને સર્વથા દૂર કરે નહિ, ત્યાં સુધી, કોઈપણ આત્મામાં
સમસ્ત જોયને જાણવા-રૂપ, દેવજ્ઞાન હોતું નથી, તેમ છતાં એક જ
અવિભાજ્ય એવા આ જ્ઞાન ગુણની શક્તિ, સર્વ પ્રકારે સર્વથા અવરત
(દંકાતી) ન હોવાથી, દરેકે દરેક આત્મામાં કથંચિત્ (જેટલો કોઈ એક
પ્રકારે) જ્ઞાન શક્તિ, સર્વદા અવશ્ય હોય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજવું કે,
દરેકે દરેક આત્મામાં જ્ઞાનાવરણીય ધર્મોનો, કિંચિત્ ક્ષયોપશમ સર્વદા
અવશ્ય હોય છે, તથાપિ દેવળી પરમાત્મા સિવાય, કોઈપણ જદ્દમસ્ય
જ્ઞાનીને; તો, પોતાના ચારે પ્રકારની ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનલબ્ધિમાંથી,
જ્યાં-જ્યાં જે કોઈ એક જ્ઞાનશક્તિ વડે જોયને જાણવા
માટે ઉપયોગ મૂકવા રૂપે પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારેજ, તે
આત્માને, તથાવિધ બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક

આપણા મનમાં આવીને તો નિવરણ પામે, સંપૂર્ણ બચનને
જાણવા હોય છે

ઉપર જણાવ્યા મુજબ આત્મનું પાના જાણવાનું ઉપર, અનેક કે
ક્રોંના આવરણોને તપાસે, એવા પદાર્થોને જાણવાની આત્માની
શક્તિ અનેકાવંધ રીતે આવરણેલી (દખાવેલી) છે.
મુખ્ય પાંચ ભેદો છે. એવાં કિંચિત્ સ્વરૂપ, ત્રીજો મુજબ, ૨
અવિરૂદ્ધ આધારણું.

(૧) મુખ્યતઃ મતિજ્ઞાનાવરણ ક્રોંના ક્ષયોપશમ મુજબ
જીવને મતિજ્ઞાન (લબ્ધિ) હોય છે. આ મતિજ્ઞાન સામાન્યથી (૩
ચાલીશ ભેદવાળું) છે. તે આ પ્રમાણે જાણવું—સામાન્યથી
ગંધ, રૂપ અને શબ્દનો બોધ, જીવને નામકર્મના ઉદ્દેશ
શરીર, જલ, નાક, આંખ, અને કાન, એ પાંચ ઈન્દ્રિય, અને
થાય છે, આ બોધ વ્યંજનાગ્રહ, અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાર
સ્વરૂપે (૨૮) પ્રકારનો છે. કેમકે મન અને ચક્ષુ-ઈ
વ્યંજનાવહ, હોતો નથી, તે અદ્રાવીસ ભેદોને વર્ગી
(૧૨) ભેદથી ગુણતા (૩૩૬) ભેદો થાય છે. તે ઉપરાંત
(૨) પારિણામિકી, (૩) કાર્મિકી અને (૪) ઉત્પાદિકી
વિશિષ્ટ મતિ, આ પ્રમાણે શ્રુતનિશ્ચિત તેમજ અ
કુલ (૨૪૦) ભેદનું સ્વરૂપ શાસત્રી, ગીતાર્થ
વિસ્તારથી દૃષ્ટાંત સહિત જાણી લેવું.

(૨) મુખ્યતઃ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય ક્રમે
આત્માને શ્રુતજ્ઞાન પણ અવશ્ય હોય છે. શ્રુતજ
એટલે કે મતિજ્ઞાન જ્યારે વિશેષ સ્વરૂપથી શબ્દ
વાચક સંબંધક તેમજ ઈલાનિષ્ટ ભાવનાળું

ક્રમોના ક્ષયોપશમ મુજબ થાય છે આ માટે કહ્યું છે કે “મર્દ પૂર્વં સૂચં
 ન મર્દ સૂચપૂર્વિકા,” આથી શ્રુતજ્ઞાનમાં જેમ મતિજ્ઞાન કારણ છે તેમ
 દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત જ્ઞાનમાં પણ શ્રોતા અને વક્તાની અપેક્ષાએ જે
 કાર્ય કારણપણું છે તે આ પ્રમાણે જાણવું. પ્રથમ વક્તા વડે બોલાયેલા
 દ્રવ્યશ્રુત-શબ્દ જ્ઞાનથી, શ્રોતાને ભાવશ્રુત જ્ઞાન થાય છે એટલે વાચ્ય-
 વાચક ભાવવાળું જ્ઞાન થાય છે જ્યારે વક્તા તો પ્રથમ ભાવશ્રુતને અવ-
 સર્ગીને જે શબ્દ પ્રકાશે છે તે શબ્દને દ્રવ્ય શ્રુતજ્ઞાન જાણવું. અન્યથા
 શબ્દ માત્રનું શ્રાવણજ્ઞાન તે વ્યંગનાવગ્રહ તેમજ અર્થોવગ્રહ બંને મતિજ્ઞાન
 રૂપ છે, શ્રુતજ્ઞાન નથી પરંતુ ઈલા-અપાય અને ધારણા શ્રુત-સાપેક્ષ
 હોવાથી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-“જલ્ય મર્દનાળં તલ્ય સુવનાળં, જલ્ય સુવનાળં
 તલ્ય મર્દનાળં” ઉપર જણાવ્યા મુજબ સાપેક્ષ ભાવે, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન
 સાથે હોવાથી દરેક દરેક આત્માને પોત-પોતાના ક્ષયોપશમ મુજબ સિન્ન-
 સિન્ન સ્વરૂપે બંને જ્ઞાનો અવસ્થા હોય છે એમ જાણવું. તેમજ આ બંને
 જ્ઞાનોમાં આત્માને અન્યની એટલે પરદ્રવ્યની સહાયની અપેક્ષા હોવાથી આ
 બંને જ્ઞાનોને પરોક્ષ પ્રમાણતા જાણવી, તેમાં પણ દ્રવ્ય સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન,
 સંજ્ઞી આત્માને સમ્યક્ત્વ પમાડવામાં વિશેષ ઉપકારી હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનના
 (૧૪) બેદોનું સ્વરૂપ “અક્ષર સન્નિ સમ્મ” એ ગાથાથી ગીતાર્થ શ્રુત
 ‘ભગવંત પાસેથી અવસ્થ જાણી લેવું’.

શાસ્ત્રોમાં મોક્ષાનુકુળ-આત્મસ્વભાવરૂપ, સમ્યક્ત્વને, દર્શન અનુસાર
 ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમજન્ય-મતિજ્ઞાનના અપાયાંશરૂપ દર્શન છે, આ
 માટે મતિજ્ઞાનને પ્રમાણતા આપતાં થકાં કહ્યું છે કે-“જ્ઞાંતે જ્ઞાતૈર્જ્ઞાન-
 તત્ત્વં સદ્માણસ માવઓ માવે, પુરિસસ્તામિણિવોદે દંડગ-સદ્ગતે સદ્ગતે”
 આથી સ્પષ્ટ સમજવું કે મતિજ્ઞાનાવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ અસ્તિ.

[illegible]

પ્રશ્ન :— જ્ઞાનાવસ્થાની કોઈની હાથોપજા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?
અને સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

ઉત્તર :— સંસારી આત્માઓ જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનના સાધનોના આશાતના કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય કર્મ બાંધે છે. અને જ્ઞાન, જ્ઞાની અં જ્ઞાનના સાધનોની શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક આરાધના (ભક્તિ) કરવાથી જ્ઞાન વરણીય કર્મોના-આવરણને દૂર કરે છે. આ માટે ગીતાર્થ ગુરુ ભગવં પાસે અષ્ટવિધ-જ્ઞાનાચારનું નિરતિચાર પાલન કરીને નવે તત્ત્વં

દાર્શની અધિદેહ નય-નિદેશ-પ્રમાણ સાધેલ મયાર્થ જોધ કરવો લેઈએ, આથી દર્શન મોહનીય કર્મનાં, દર્શન સમકર્તી, ત્રિપૂલકરણ-અધ્યાત્મસાધના (શુદ્ધિ) વડે ઉપરામ કે દયોપરામ કરવાથી, જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને સંપૂર્ણ ક્ષય કરવાથી મોક્ષના મુખ્ય દેવમૂલ દ્વાયિક સમ્યક્ત્વ પામે છે, આથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે કે જ્ઞાનાચારાદિની બાવપ્રવર્તિને, સમ્યક્તાદિ નિયમિક આંતરશુદ્ધિના કારણ રૂપે ઉપકારી બનાવી લેઈએ, અને આંતર આત્મશુદ્ધિને, મોક્ષનું કારણ બનાવું લેઈએ આ બન્ને કારણતાઓમાંથી કોઈનો પણ અપજાય નયિ કરતા માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

“જડ્ જિણમયં પવજ્જડ તા મા વવહાર નિચ્છણ મુચ્છ”

इकेण विणा तित्थं छिज्जइ अन्नेणं उ तच्चं ॥

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્ય છે કે જ્ઞાન શુદ્ધાચારણ રૂપ વ્યવહારથી -આંતર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને, આત્માર્થ આત્મા-પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિધય શુદ્ધિય તે પરમાત્મપદની સાધના માટે જેમ આંતરશુદ્ધિ જરૂરી છે, તેમ આંતરશુદ્ધિ માટે જ્ઞાન શુદ્ધાચાર પણ તેટલો જ જરૂરી છે એમ બતાવવું લેઈએ. આથી સ્પષ્ટ સમગ્ર્યું કે આત્માની આંતરશુદ્ધિનું મૂળ જે સમ્યક્ત્વ છે, તે માટે, આત્માર્થ આત્માએ, પ્રથમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો દયોપરામ કરી મયાર્થ તરફ જોધ થઈ, મિત્વાત્વ દૂર કરીને, મોક્ષાનુ-ક્રમસ્વભાવરૂપ સમ્યક્ત્વ શુભને પ્રાપ્ત કરવો લેઈએ આ માટે પરમપૂજ્ય શ્રી મહોચિત્તવંશ ઉપાધ્યાયે પણ જણાવ્યું છે કે :-

“જ્ઞાનાવરણી જે કર્મ છે, ક્ષય ઉપશમ તસ થાય રે,

તો હુવે મહિજ આત્મા, દોષ અવોધતા તણ રે”

જુગી પણ કહ્યું છે કે,

“સકલ ક્રિયાનું મૂલ્ય જે થયું, તેટલું મારું જે થયું,
તે જ્ઞાનને નિત નિત વંદીને, તે વિષ્ણુ પદા વધ મહિમ જે”

અર્ચના

જ્ઞાન પ્રાપ્તિ મારે, જ્ઞાનના પાંચ ભેદમાં, જ્ઞાનમાત્રી, ચમત્કારી એ
તેનાં દેવડ મળી તેનાથી જ્ઞાનમાનને આ પર વિષયારૂપ કરીને, પાંચમાં જે
નિરોધ મળતા બનાવીને સંતિગીતાર્થ શુદ્ધ ભગવંત પાસે જાણવની પાત્રી
આરાધના કરવા સર્વન આગ વાર મધ્યમાં આવેલ છે તે જ્ઞાનમાત્રી
અપ્રતિષ્ઠિ આરાધના, તે આચાર તેમજ તે આચારમાં પમાડ કરીને,
ભૂડા કરી, તે અતિચાર તેનું સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે

કાલે-વિણયે વહુમાણે, ઉવહાણે તહય અ નિન્દવણે,
વંજણ અત્ય તદુભયે, અદ્ધવિદો નાળમાયરો ॥

(૩) અવધિજ્ઞાન:—આ જ્ઞાનવાળો આત્મા અવધિજ્ઞાનનીરૂપિ
વડે, ઉપયોગ મૂકવા થકી સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોના દ્રવ્ય-દોષ-કાળ
ભાવ સંબંધી ક્ષયોપશમની મર્યાદા પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી જોખ પામે છે
આ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાનાવરણ કોઈના ક્ષયોપશમ મુજબ અસંખ્ય પ્રકાર
હોય છે. નારકહવે અને દેવોને ભવ પ્રત્યક્ષિક અવધિજ્ઞાન અવશ્ય છે
છે, આમ છતાં તેના શાસ્ત્રોમાં (૬) ભદો બતાવેલા છે તેનું સ્વરૂપ ગીતા
શુરુ ભગવંત પાસેથી ચચાર્થ જ્ઞાણી લેવું.

અવધિજ્ઞાનવાળો આત્મા પાપ ને સમ્યક્ત્વ મુણ્થી રહિત હો
તો, તેનું જ્ઞાણપાત્ર આત્માર્થથી શુન્ય હોઈ, તેને વિભંગજ્ઞાન કહેવું છે
વિભંગજ્ઞાનને પરમાર્થથી અપ્રમાણ જ્ઞાન સમજવું. અવધિજ્ઞાનાવરણ
ક્ષયોપશમ મુજબ અવધિજ્ઞાનના મુખ્ય ૭ ભેદો આ પ્રમાણે છે—અનુગામ
અનુગામી, વર્ધમાન-હીનમાન, પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી.

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન :— અતીકાલનાં સંસ્કૃત સંજ્ઞા પરીચયે જોવા મળેલોગ દ્વારા મનન કરાયેલી રૂપી મનોવર્ગજ્ઞાઓને, મનઃપર્યવજ્ઞાન વડે ઉપયોગ મૂકતા થકી હાયોપરામ મુક્ત્ય પ્રત્યક્ષ વ્યવસ્થાની શક્તિને મનઃપર્યવજ્ઞાન વ્યાખ્યુ. આ જ્ઞાન અપ્રમત્ત મુનિને જ માય છે. આ જ્ઞાનના ઉપયોગ થકી, મનન કરાયેલી મનોવર્ગજ્ઞાને, સાક્ષાત્-ત્વં-અહમ્-મીને દ્વારા અનુમાનથી, ને આત્માએ ચિંતયેલ પદાર્થનું જ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાનીને માય છે. આ જ્ઞાનના ઉપયોગ અંગથી એટલું વિશેષ સમજાયું કે આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ફક્ત સાક્ષાત્પયોગ હોય છે. મનઃપર્યવજ્ઞાનના કલ્પમતિ અને વિપ્રત્તમતિ નામના બે બેદ્ય દિગ્વિત્ત વિશેષ સ્વરૂપ મુક્તિ મળથી સમજાયું.

(૫) દેવજ્ઞાન :— મોહનીય ક્રોધોના સર્વથા ક્ષય કરીને, બારમા હૃદયથી ચીતરાગ શુભ્રજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થયેલા આત્માઓ, જ્ઞાનાવસ્થા, દર્શનાવસ્થા અને અવસ્થા, એ ત્રણ ક્રોધોના એકી સાથે સર્વથા ક્ષય કરી દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે પછી તે તેઓ શુભ્રજ્ઞાનકે મોક્ષા સર્વે દેવથી પરમાત્માએનું, દેવજ્ઞાન એક સ્વરૂપ, અવિસંવાદી, ક્ષણથી સમસ્ત જોયોને, સદગ બાવે પ્રાર્થન્યરૂપે પ્રત્યક્ષ વ્યવસ્થા રૂપ અનંત, અદ્વય, અવ્યાબાધ બાવવાળું હોય છે. સર્વે દેવથી પરમાત્માઓ આયુષ્યને અંતે બાકી રહેલા સર્વે ક્રોધોના સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને એક સમયમાં સદગશુધ્ધ પૂર્વજ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપે વચ્ચ-મચ્ચ રહિત જોવા સિદ્ધિગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રશ્ન :— દેવજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિશ્રાન્તિ, ઉત્પાદ સ્વરૂપે છે, કે, પ્રયોગ-સાધાર્ણ સ્વરૂપે છે ?

ઉત્તર :— શુધ્ધ નિઃશયનથી દૃષ્ટિએ, દેવજ્ઞાન-પ્રત્યેક આત્માનો એક મગ્નજન શુભ્ર શુચ્ચ દોષ, સર્વે જ્ઞાનાવસ્થા ક્રોધોના, પડ્યો સર્વથા દૂર થવાથી-પ્રગટ થાય છે, તે થકી તેને વિશ્રાન્તિ ઉત્પાદ સમજવો જોઈએ, તેમજ શુધ્ધ વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ પ્રથમ મોહનીય ક્રોધોના સર્વથા ક્ષય કરવા થકી જ જ્ઞાનાવસ્થાવાદિ ત્રણે ઘાતિ ક્રોધોના શુદ્ધ સર્વથા ક્ષય

પરિ હોયોપાદેયતાવાળું શબ્દાદિ સ્વરૂપના આધારથી મુખ્યત્વે મન દ્વારા
 હોઈ પરોક્ષ જ્ઞાન છે તેના પણ દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત એ બંને
 માટે, વળી સમ્યગ્જ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાન એ બે બેદો સહિત ગીતાર્થ
 ભગવંત પાસેથી શાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ ગદ્યાર્થ જાણવા પ્રયત્ન
 ત્રે જોઈએ. કેમકે શ્રુતજ્ઞાન ૨૪-૫૦ લીભય સંબંધી-સમ્યક્ અને
 વ્યાખ્યાવધી ઉપકાન્ક તેમજ અપકારક બને છે.

વળી મતિજ્ઞાન એ પણ આત્માની જ્ઞાન ચેતનાનું પરોક્ષ સ્વરૂપ છે,
 કે તે પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના વિષયવાળું અને તત્ત્વત્વ હોવાથી પરોક્ષ
 પણ રૂપ છે, મતિજ્ઞાનને ઇન્દ્રિયો અને મનની મુખ્યતા હોવાથી, તેના
 અદિ વિશેષ બેદોને, સમ્યક્શાસ્ત્ર સાપેક્ષતા અને નિરપેક્ષતા સ્વરૂપથી
 તાર્થ શુદ્ધગમથી યથાર્થ અવધાર્યું જરૂરી છે. કેમ કે બહુધા જીવો
 તપોતાના અપાય તેમજ ધારણા જ્ઞાનની પ્રેરણાનુસારે પ્રવૃત્તિ કરતા
 કે આથી સમ્યક્દૃષ્ટિએ જીવેલાં, ધર્મ અને મોક્ષ પુરુષાર્થની અને
 શ્યા દૃષ્ટિઓમાં અર્થ અને કામ પુરુષાર્થની પ્રમુખતા દેખાય છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાંચે જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા-પ્રતીતિ
 ને રૂપિ ધારણ કરવી જોઈએ કેમકે પ્રત્યેક આત્માને પોત-પોતાની
 નચેનના જ વિવેક અને પ્રવૃત્તિનું કારણ હોઈ સમસ્ત સુખ-દુઃખનું કારણ
 જ જ્ઞાન ચેતના જ છે. આ માટે કહ્યું છે કે, 'અયં પંચવિહંગનાર્ણ, દવ્વણય
 ણણય, પજ્જવાણં ચ સચ્ચેસિં નાર્ણં નાર્ણાહિં દેસિયં ત્રિકાલિક સત્તા વડે,
 એક આત્માનું જ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ છે, જ્ઞાનશુભની વિવિધતા તે શુભ છે, અને
 પને જાણવા રૂપ કાર્ય પરિણામ. તે જ્ઞાનપર્યાય જાણવો, આ રીતે
 અ-શુભ અને પર્યાયરૂપ જ્ઞાન વડે આત્માને પરમ જ્ઞાનીઓએ સર્વાત્મક
 જાણવેલ છે. આ માટે દને આ આત્મ-ચેતનાના શાસ્ત્રાનુસારે ત્રણ બેદો
 જાણીએ છીએ

૧) જ્ઞાનચેતના :— જંપના (પદાર્થના) સામાન્ય-વિશેષ ધર્મનું
 રૂપરૂપ છે, તે જ્ઞાનચેતના.

હોય. પરંતુ સમયની સુક્ષ્મતાને લગતે લિન્ન લિન્ન અર્થબોધ થાય જણાય તો ત્યાં સમયનો ભેદ અવશ્ય વિચારવો.

જે જીવોમાં મિથ્યાત્વ મોઢનીયક્રમનો ઉદ્ભવ વર્તતો હોય છે તેવા મનુષ્યોમાં શ્રુત દે અવધિજ્ઞાનનો ઉપયોગ પરમાર્થે આત્મોપકારક હોતો કેમકે મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાનોપયોગનું સ્વરૂપ બનાવતાં તત્ત્વાર્થકારે જણાવેલું છે કે, “સદસતોરવિશેષાદૃષ્ટ્યોપલ્લવે સ્મૃત્તત્ત્વ” જ્યારે જવાનું આત્માનો ઉપયોગ આત્માર્થે ઉપકારક હોય છે. આ સાંખ્યજ્ઞોમાં “ઉપયોગે ધર્મ” એમ જણાવેલું છે. મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને શાસ્ત્રોમાં પ્રમાણજ્ઞાન કહેલું છે, તેમ જ્ઞતાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની અનુભૂતિને સાંખ્યિક પ્રત્યક્ષ પણ કહેલ છે, પરંતુ તે ઉપર જાણ્યા મુજબ સમ્યક્ મિથ્યા બનને સ્વરૂપવાળી હોવાથી અનુભૂતિને પણ કેવળી પરમાત્માએ જા અર્થથી અવિરૂધ્ધતા વડે, આત્માર્થે ઉપકારક (પ્રમાણરૂપ) બનેછે. આ માટે કહ્યું છે કે :—

“શાસ્ત્રોક્તાચારં કર્તા ચ, શાસ્ત્રજ્ઞ શાસ્ત્રદેશકઃ,
શાસ્ત્રેકદ્વગ્મદ્વાયોગી, પ્રાપ્નોતિ પરમં પદમ્—

પણ કહ્યું છે કે :

“નાપ્રમાણમપ્રમાણં વા, સર્વમાપ્ય વિશેષિતં,
વિશેષિતં પ્રમાણં સ્યા-દિતિ સર્વેનયજ્ઞતા” ।

જે સામાન્ય નિરપેક્ષ-નિરાકાર, જ્ઞાનોપયોગ છે તે પ્રમાણરૂપ નથી. સાકાર જ્ઞાનના કારણરૂપે અપ્રમાણ પણ નથી. પરંતુ સ્વ-પરસંબંધી હેતુના યથાર્થ વિવેકવાળો સાકારોપયોગજ તે પ્રમાણરૂપ છે. એટલેકે, જ્ઞાનોપયોગજ તે પારમાર્થિક-સત્ય છે.

અન્યત્ર જણાવાયેલ સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞા, તર્કપ્રમાણ, આગમપ્રમાણ, અર્થાપત્તિ, સંભવ આદિ તમામ પ્રમાણો, મતિ-શ્રુત ઉપર હોવાથી પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ છે વળી મતિ-શ્રુત બંને જ્ઞાનો પોતાના જુદા જુદા કર્મેના આવરણોના ક્ષયોપશમ મુજબ થતાં હોવાથી, વ્યક્તિમાં તે બંને ઉપયોગ સંબંધી અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા દેખાય છે. આ સાથે દર્શન મોહનીયના ઉદયજન્ય તેમજ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનોપયોગની અનુભૂતિ, તેમજ પ્રવૃત્તિમાં પણ, અનેક પ્રકારની શુદ્ધિ સમજવા માટે (૨૧) પ્રકારના મિથ્યાત્વના લક્ષણો, તે (૧૭) પ્રકારના સમ્યક્ત્વના લક્ષણોનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથી અવશ્ય જાણી જરૂરી છે.

જે જીવો કેવળી ભાષિત (સર્વ જીવોને કલ્યાણકારી તેમજ ત્રિકા બાધિત) શાસ્ત્રનું ઉલ્લંઘન કરીને, પોતાની અનાદિની સ્વચ્છંદસં ઓઘદંડિએ (વિપય-કપાય વર્ધક) શુભાશુભયોગ પ્રવર્તન કરે છે. તેથી તેઓને કેવળ સંસારનું વધવાપાતું જ (ભવ-ત્રમણા) પ્રાપ્ત થાય આ માટે કહ્યું છે કે :—

“નાણરહિત જે શુભ ક્રિયા, ક્રિયા રહિત શુભ નાણ;
યોગદંડિ સમુચ્ચય કલો, અંતર-ખજુઆ ભાણ—૧
ખજુઆ સમ કિરિયા કલો, નાણ ભાણ સમ જ્ઞેય;
કલિયુગ એક પટંતરો, વિરક્ષા જુએ કોય—૨
ક્રિયા માત્ર રૂત કર્મદાય, દ્વંદ્વ ચૂર્ણ સમાન,
જ્ઞાન કલો ઉપદેશ પદ, તાસ જાર સમ જ્ઞાણ—૩
એક કંઠે સેવાયે વિવિધ કિરિયા કરી,
ક્રમ અનેકાંત લેચન ન દેખે,
ક્રમ અનંકાંત કિરિયા કરી આપણ,
રહ્યો આર ગતિમાંદિ લેખે..... —૪

૧) અષ્ટ સમત્વ એ ૬ મોક્ષાર્થી—અભ્યુદયિ આત્મામિતિ તત્ત્વાર્થ
 ૨) પ્રથમસત્—“સમગ્દર્શન—જ્ઞાન—પારિવારિક સંસ્કારો” એ સત્ત્વ
 તર સમત્વ, પશ્ચિમીજન કમ્બુ” વગેરી છે. અનાદિ ત્રિધ્યાદષ્ટ
 ત્માને આત્માર્થ સાધવા માટે સૌ પ્રથમ અભ્યુદયની
 નેવાય આવશ્યકતા છે. અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ, મારે જાણે સ્વપ્ન
 દ્રુત (નિવૃત્તનિવૃત્તિ) વિષયવાળાં વાતાર્થ મદા કર્યા વિના અભ્યુદય
 , મત્તિ દેવાથી મીનાર્થ—શુદ્ધ જગતે પામેલા નિવૃત્તનિવૃત્તિ વ્યાપ્ત
 : પ્રાપ્ત કરવા નિરંતર ઉદ્વેગ કરવા જરૂરી છે. આ માટે કમ્બુ છે કે—

“જો જીવે વિ ન યાજેડ. અતીવે વિ ન યાજેડ
 જીવા જીવે અયાજંતો. કહે સો નાહીડ સંજમ”

(૧. અ. ૮. ગા ૧૨)

એ આત્માને હવતત્ત્વ તેમજ અહવતત્ત્વ તેમજ હતાહવતા
 ન-નિન્ન તેમજ ઉત્તમ પધાવત્ વ્યાપ્ત (કિયો) આપિત અર્થથી
 વેદુદ) જાન ન નથી, તે આત્મા સંયમને કેવી રીતે જાણે ? જ્યાં દોષપાત્ર
 આને આત્મ-સંયમ વગર જાત અંવરૂપ આદિત મંત્રાવતુ” નથી—અને
 રેત્ર શુભ વિના કર્મથી મૂલિત દોષ સહે નહિ અને સર્વ કર્મના દામ વગર
 ૧ પ્રાપ્તિ મતી નથી આ માટે “જ્ઞાન કિયત્ત મોત્ત” એ સાત્ત્વ વચનથી
 ત્મ કારકનામાં ત્રીજી-ચોથી અને પાંચમી વિભક્તિના અવિરુદ્ધ અર્થમાં
 ત્માને જોડવો જોઈએ.

(૧) ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં, જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભય વડે મોક્ષ
 ત્ત્વ છે. ત્યાં “ઉપાદાન કારણરૂપ શુદ્ધ આત્મા, ઉપયોગરૂપ ક્રિયા વડે,”
 ૧ ધાર્યું.

(૨) ચોથી વિભક્તિના અર્થમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાને પરસ્પર સંપ્રદાનતા
 સદકારી બનાવવાથી મોક્ષ સધાય છે. જોડવે “આત્મયુક્તિને પરસ્પર

સંસારી અને મોક્ષાત્મી (એમ સમજાવે).

(૧) પાંચમી નિબંધિતતા આપાદનવાના અર્થમાં, કર્મ સમસ્ત-પર પર્ણપર્ણી, આત્મમાત્રપણની દૃષ્ટિ, તેમજ પર કર્મવાળાને કાળ નાંખવાથી મોક્ષ મળવા છે એમ સમજાવે. અર્થેને આસ્થા અનિરુદ્ધ, આત્મ-અવગમ, કમવૃક્ષક, સંપ્રદાનકાર આપાદનકારક બાને પોતલા વેતનમે, આ માટે ત્રી ગૌતમસ્ત્રીકા ઉત્તરમાં બગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીકૃત્યે જ્ઞાન્યુ છે કે-સ્ત્રી સ્વામીજી પ્રશ્ન પૂછે છે કે મેં બગવાન ? જા કયા નીર્ગમી પ ક્રિયા કરે છે ? બગવાને જ્ઞાન્યુ છે કે, જા નાળનીર્ગમી પ ક્રિયા કરે છે, આજ પંડિતનીર્ગ અને પંડિતનીર્ગથી પરલોકની ક્રિયા નથી. (અને પરલોકની ક્રિયા તે બીજા બધા આ સંસારીક સુખ ક્રિયા સમજાવી.)

(૨) કર્મચેતના :— પ્રત્યેક આત્માને સુખ છાત અને દુઃખ અનિષ્ટ હોય છે. આથી દરેક આત્મા સુખની પ્રતિ દુઃખની નિવૃત્તિ માટે નિરંતર, પ્રયત્ન કરતો હોય છે તેને કર્મ જાણવી. આમાં આત્માર્થે અસાન, તેમજ મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માની પ્રવૃત્તિઓ, આધિ-આધિ અને ઉપાધિને તેમજ જન્મ-જરા અને દુઃખોની પરંપરાને જાણે-અજાણે વધારતી હોય છે. આ માટે કહે

“અજ્ઞાનં हि खलु कष्टं, क्रोधादिभ्योपि सर्वपापेभ्य
अर्थ हितमहितं वा, न वेत्ति येनावृत्तो जीवः

ક્રોધાદિ સર્વ પાપો કરનાં પણ આત્માને આત્મ સ્વરૂપનું વધુ કષ્ટદાયી છે, કેમકે અસાની આત્મા, પોતનું હિત કેમ કરવું પોતે જ પોતાના આત્માનું કેવી રીતે અહિત કરી રહ્યો છે તે જાણી, તેથી અનાદિથી આરમ્ભિત સંસારમાં અયકાયા કરે છે.

ઇન્દ્રિયવત્ત્વ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શાદિ વિષયોમાં આસક્ત આત્માઓ, નિવિધ વિષયોના સંયોગ-વિયોગમાં અજ્ઞાન અને સંમોહને કારણે રતિ-અરતિરૂપ મોહ ધરીને, ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ પરિણામથી અનેક પ્રકારના કર્મોનું બંધન પ્રાપ્ત કરે છે, વળી તે શુભાશુભ કર્મબંધના કારણે યોગે તે જીવને ફરી પાછા આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના અનુકૂળ અવસ્થા સંયોગો પ્રાપ્ત થયા કરે છે. ફરી પાછા તે કર્મોદયે પ્રાપ્ત ઔદયિક-અસ્તિક અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં આત્મા-સ્વરૂપમાં અજ્ઞાની આત્મા અજ્ઞાન અને સંમોહને લક્ષ્ણે, ફરી રતિ-અરતિ કરીને નવાં કર્મો બાંધે છે. આ રીતે અનાદિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ-અજ્ઞાની આત્મા, આ સંસારમાં ચારે-પાસે ગતિમાં યોગાદી લાખ જીવાયોનીમાં જન્મ-મરણ કરતો થકો, સર્વત્ર આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિના અનેક દુઃખો ભોગવતો જાય છે.

જે ઉત્તમ આત્માઓ, પૂર્વ-કર્મોદયે-પ્રાપ્ત શુભ કે અશુભ સંયોગ-વિયોગાદિમાં અલિપ્ત રહે છે. એટલે ઔદયિક પરપરિણામ સંબંધે ક્રોધ-માન-માયા-કે લોભાદિ પરિણામથી અજાણા રહે છે. તેઓ, તથા પ્રકારની જગદ્ગત્તા સાથે, પ્રાપ્ત ક્ષયોપશમિક શુદ્ધ આત્મિક જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં રમણતા કરતા થકાં, અતે સર્વકર્મના બંધનોથી મુક્ત થઈ અજર-અમર-અનંત અક્ષય મુખને પ્રાપ્ત કરે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઔદયિક તેમજ ક્ષયોપશમાદિ, બન્ને કર્મ-ચેતનાના શુદ્ધાશુદ્ધ સ્વરૂપને વળી પણ વિશેષથી જાણવું જરૂરી હોય શાસ્ત્રાધારે કર્મના બંધનનું અને તેના વિપાકનું ક્રિયિત્વ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. કર્મ-બંધન અને તેના વિપાકનું ક્રિયિત્વ સ્વરૂપ અને તે સાથે આત્માને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ ભાવે સંક્ષેપથી જણાવીએ છીએ.

અનાદિથી કર્મોના સંબંધથી જડકાતો આત્મા, કાર્મણ શરીર (આત્માએ પોતે કપાય પરિણામ અને યોગ હેતુ વડે બાંધેલા કર્મો) સાથે શરીર-નીરવત્ત સંબંધવાળો બંધા સુધી છે, ત્યાં સુધી આત્મા જન્મ-મરણ-રહિત માત્ર સિદ્ધ ગતિને પામતો નથી. આનું કારણ એ છે કે કાર્મણ શરીર

(આંધેલા કર્મો) વિશિષ્ટભાવે આત્માને અનુસરે છે. જેથી આત્મા ગતિમાં ભગ્યા કરે છે. આરે ગતિમાં આત્મા ઔદારિકાદિ શરીરને, દર્શન નીચના ઉદ્યે દેહાધ્યાસથી આત્મીય ભાવે અનુસરીને નવીન કર્મો અર્થે ભવાંતરમાં એટલે-એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં આત્મા-આંધેલા કર્મો કાર્મણ શરીર, સહિત જતો દેહવાર્થા, તે થકી ઉદ્યાનુસારે નવીન રિકાદિ શરીરની રચના કરી, તે શરીર સંબંધે કરી મન-વચ્ચ કાય યોગ દ્વારા અનેક પ્રકારના કર્મોનું પ્રલણ-અંધન કરે છે. આ (૨) પ્રકારનો હોય છે. (૧) કપાય સહિતનો, તે સાંપરાયિક યોગ, (૨) રહિતનો, તે ધર્માપયિક યોગ, તેમાં તો સાંપરાયિક યોગ, તે જે કાર્ય કા સાક્ષેપ દેાય તે-અભિસંધિજ, અને સમુર્જિમની જેમ કાર્ય કારણભાવ હોય તો અનભિસંધિજ આમ બે પ્રકારનો હોય છે. પ્રથમ તો અ વીર્યશુણ્નું તે પ્રવર્તન સક્ષેશી અને અક્ષેશી એમ બન્ને પ્રકારે પ્રવર્તે પ્રથમ સક્ષેશીવીર્ય પ્રવર્તનમાં આત્મ પ્રદેશોનું મન-વચ્ચ કાર્ય યોગાન્તર્ગત વર્ગણાઓ સાથે જે પરિસ્પંદન, તે યોગ અને તદ્દ હેતુક જે આત્માનો પરિણામ તે જાણવો. અવધાર નય દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય યોગ. શુભ તેમજ અશુ પ્રકારનો હોઈ શકે છે, પરંતુ શુભાશુભ મિશ્ર યોગ હોતો તથી. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ શુભ કે અશુભ એકજ પ્રકારનો યોગ જાણવો. દ્રવ્યયોગ ક આત્મા કાર્મણ વર્ગણાઓનું પ્રલણ કરે છે. અને તે સાથે જ તે સં જ ભાગયોગ મુજબ પ્રદિન સકળ કાર્મણ વર્ગણાઓમાં પ્રકૃતિ, રિચિતિ, અને પ્રદેશ વિભાગની રચના કરીને, કાર્મણ શરીર સાથે તેને જોડી દે છે. તેને કર્મજંઘ જન્યવે, સાંપરાયિક યોગને શાસ્ત્રમાં કપાય ભાગ અનંતાનુગંથી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્ઞાજન એમ બેદથી, કોધ-માન-માયા અને હેમદુષ્ટ કપાય પરિણામથી (૧૧) પ્રકારના મુખ્યત્વા જણાવેલ છે. અને દ્રવ્યયોગને વચ્ચ-મધ્યમ ક્રિદાંત શુભાશુભતા વડે મુખ્યત્વા (૬) જ પ્રકારના લેશ્યાના રચ જણાવેલ છે. અને તે સાથે તેમાં પાંચ દ્રવ્યલેશ્યા અને ભાગલેશ્યાનાં પાંચ જણાવેલ છે.

પર નજીવેલ યોગ વીર્ય સ્વરૂપથી તેમજ વિવિધ કાયાય પરિણામથી આત્મપ્રદેશ સાથે કરેલ કર્મબંધન પણ અનેકવિધ વિવિધ વડે અનેક સ્વરૂપવાળું હોય છે. તે વર્ગી રચ્ય, બદ્ધ, નિઘત્ત નેકાયિત એમ ચાર સ્વરૂપવાળું હોય છે. આ પ્રમાણે આત્મ પરિણામથી પ્રત્યેક સમયે જે-જે હેતુઓ વડે જે-જે પ્રકારના ધાય છે તેમજ કરણવિશેષથી બાંધેલા કર્મોમાં જે જે ફેરફારો થતાં તેનું વિસ્તારથી યથાર્થ સ્વરૂપ ગીતાર્થ-ગુરુ ભગવંત પાસેથી લેવું. વર્ગી કાયાયરહિત જે યોગ તે ધ્યાપયિક યોગ નજીવેલ, અને તે આત્મગુણોમાં પ્રવર્તન તે અલેક્ષી-અકરણ વીર્ય પ્રવર્તન નજીવું. અકરણ વીર્ય પ્રવર્તનને શાસ્ત્રકારોએ બાવ ચારિત્ર કહ્યું છે.

આત્માનમાત્મના વેત્તિ, મોહત્યાગાદ્ યદાત્મનિ
તદેવ તસ્ય ચારિત્રં, તજ્ઞાનં તત્ત્વ દર્શનમ્
પણ આ માટે કહ્યું છે કે,

“જ્ઞાનદશા જે આકરી, તેહ ચરણ વિચારો;
નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં, નહિ કર્મનો ચારો”

રૂપરૂપ સમગ્રનું કે આત્માની આત્મ જ્ઞાનમાં રમણતા, અને રિચરતા રેત્ર ગુણ છે. કેવળી પરમાત્માઓ અંતર્મુહત આધુન્ય બાકી રહે રે, છેલ્લે તેરમા (૧૩) ગુણસ્થાનને અતિ, સુક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતિ પાંચ ક્રિયા વડે, ઉપર નજીવેલ બન્ને પ્રકારના ઔદારિક યોગ-રૂપને, (૧૪) ઔદમે ગુણસ્થાનકે આવે છે. ત્યાં મેરૂની જેમ નિઃપ્રકંપ પરમાત્માઓ, યોગરહિત હોવાથી કાર્મણ વર્ગણોમાંનું અદ્ય નથી, તેથી તે વળતે ઔદમે ગુણસ્થાનકે તેમને દોષજન્ય કર્મબંધન હોવા પાંચ, હૃદયસ્વર હૃદયાર માનકાળે ઔદમે ગુણસ્થાનકે તેઓ બુદ્ધિ

ક્રિયા નિર્મિત્ત સ્વરૂપતાના નોંધા પાયાની દિવા મણી, આવી એ
ચારે અંગાનિ કર્મોનો, સર્વશા દ્વાપ કરી ગોતાના આત્માને કાર્મણ કરી
સર્વશા મદન કરી, એકજ સમયની શીઘ ગતિએ, તેઓ શિદિગતિને
કરે છે, ત્યાં તે પરમાત્મા પાતાના અશ્વત્થ-અનંત-શાશ્વત પાર્શ્વ સુદ
રૂપના અનંત રૂપને, અગ્યાપાધપણે સારિ અનંતમે બાંધે બોળને

દને કર્મબંધનના નિવિધ સ્વરૂપને, તેના કિંગિત્ નિપાકો સ
સંદોષથી જાળાનીએ છીએ.

આત્મા સામાન્યથી જે આઠ (૮) પ્રકારના કર્મો બાંધે છે,
ઉત્તર ભેદો (૧૨૦) છે તેનું કિંગિત્ સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

(૧) જ્ઞાનાવરણીયકર્મ :— તેના ઉત્તરભેદો (૫) છે. (૧) જ
જ્ઞાનાવરણ (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણ (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણ (૪) મનઃપર્ચવર
વરણ અને (૫) કેવળજ્ઞાનાવરણ.

(૨) દર્શનાવરણીયકર્મ :— તેના ઉત્તરભેદો (૬) છે.
અક્ષુદ્ધર્શનાવરણ (૨) અચક્ષુદ્ધર્શનાવરણ (૩) અવધિદર્શનાવરણ (૪) કે
દર્શનાવરણ (૫) નિદ્રા (૬) નિદ્રા-નિદ્રા (૭) પ્રયત્ના (૮) પ્રયત્ના-પ્ર
અને શીલુદ્ધી-નિદ્રા.

(૩) વેદનીયકર્મ :— તેના (૨) ભેદો છે. (૧) શાતાવેદ
(૨) અશાતાવેદનીય.

(૪) મોહનીયકર્મ :— તેના બંધમાં (૨૬) ભેદો છે -
ઉદ્યમાં (૨૮) ભેદો હોય છે.

અનંતાનુબંધી—ક્રોધ-માન માયા-લોભ, અપ્રત્યાખ્યાની-ક્રોધ-મા
માયા-લોભ. પ્રત્યાખ્યાની-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, સંન્વલન-ક્રોધ-મા
માયા-લોભ. એ ચારે પ્રકારના કપાયોના કુલ મળીને (૧૬) તેમજ નવતે

વના તે (૧૭) દાસ્ય (૧૮) રતિ (૧૯) અવતિ (૨૦) બપ, (૨૧) શોક
(૨૨) હ્રુદય (૨૩) રતિવેદ (૨૪) પુરુષવેદ (૨૫) નપુંસકવેદ અને (૨૬)
કાલ્ય-ગોદનીય. આ પ્રમાણે જંમમાં આ જન્મીય પ્રકૃતિઓ વળગી
દે ઉપરમાં (૧) સમપ્રકાર ગોદનીય (૨) વિષ ગોદનીય એ બે વધુ
છે, તેથી ઉપરમાં કુલ (૨૮) બેદો દેવા છે.

(૫) આયુષ્ય કર્મ :— તેના અતિ આયુષીને ચાર બેદો છે.
નારક આયુષ્ય (૨) તિર્થંગાયુષ્ય (૩) મનુષ્યાયુષ્ય (૪) દેવાયુષ્ય.

(૧) નામકર્મ :— તેના કુલબેદો (૬૫) છે. (૪) અતિનામ-
(૫) ઘટીરનામકર્મ, (૩) અગ્રિયાંશનામકર્મ (૧) સંપ્રત્યક્ષનામકર્મ
(૨) સંસ્થાનનામકર્મ (૪) વર્ણ-ગ્રામ-સમ-સ્પર્શનામકર્મ (૪) વ્યાપ્તિનામ-
(૨) વિદ્યાવૈજ્ઞાનનામકર્મ-કુલ (૩૯) ધરાધાત, ઉચ્છ્રાસ, આનંદ, વિદ્યોત,
પ્રાણપુ, નીચીકર અને વિભાજન, ઉપધાત એ આઠે (૮) મળીને (૪૭)
૩ વસ્તુક્રમના (૧૦) અને યથાવસ્થાક્રમના (૧૦) મળી કુલ (૧૦) બેદો
ધર્મો દેવા છે. જ્યારે સત્તામાં તેના (૧૦૩) બેદો દેવા છે. તેવું ચરક
સ્વયં જણાવેલું.

(૭) ગોત્રકર્મ :— તેના (૨) બેદ છે. (૧) કુલગોત્ર
(૨) નીચગોત્ર.

(૮) આંતરાયકર્મ :— તેના (૫) બેદો છે. (૧) દાનાંતરાય
(૨) સામાંતરાય (૩) ભોજાંતરાય (૪) ઉપભોજાંતરાય (૫) નીર્વાંતરાય.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ આઠે કર્મના (૧૨૦) બેદો જંમમાં (૧૨૨)
દો ઉપરમાં, અને (૧૫૮) બેદો સત્તામાં ચારત્રમાં જણાવેલ છે.

ઉપર જણાવેલ આઠે કર્મોમાંથી પ્રત્યેક સમયે સામાન્યથી દરેક જન્મ
આયુષ્ય સિદ્ધાન્તના સાતે કર્મો બાંધે છે અને એકમ પરબરનું આયુષ્ય-

આદ્યકર્મ :— આ કર્મના વિષયકેન્દ્રે આત્મા પર પરિણામમાં, ગુણની સાંનિધ્ય, મર્યાદા (આમર્યાદા) અને કંઈ, આથી કર્મની (૨૬) એ પ્રકૃતિઓ આત્માના દાવાપરિણામ જ્ઞાન નિર્માણ અને આ શબ્દને, માનક તેમજ મર્યાદા કરનાર દેવાઓ, શુદ્ધ આત્માને આત્મા ભાનર મળા દેવી નથી, અને તેથી પરબાવમાં મુક્તિ મળાને છે, માટે આદ્યકર્મ પ્રકૃતિઓ શુદ્ધતાની વ્યવસ્થા.

અંતર્યામકર્મ :— આ કર્મના વિષયકેન્દ્રે આત્મા, પ્રાણ ગુણ મર્યાદા-તરંગ પ્રવર્તન કરી શકતો નથી, તેથી તેની (૫) પાંચ પ્રકૃતિ ગુણગુણી છે.

ઉપરના આર ઘાતી કર્મ—સિવાયના, વેદનીય કર્મની (૨), આર કર્મની (૪), નામકર્મની (૬૭) અને ગોત્રકર્મની (૨) એ આર કર્મે કુલ (૭૫) પ્રકૃતિઓ મર્યાદા-આત્મા-શબ્દને સાક્ષાત્ (સીધા) ઉપર કરતી ન દેવાથી અઘાતી છે.

ઘાતીકર્મની પ્રકૃતિ=૪૫

(૫) સાનાવરણીય

(૬) દર્શનાવરણીય

અઘાતીકર્મની પ્રકૃતિ=

(૨) વેદનીય

(૬૭) નામકર્મ

(૨૬) મોહનીય
(૫) અંતરાય.

(૪) આયુષ્ય કર્મ

(૨) ગોત્રકર્મ

૪૫

૭૫

ઉપર મુજબ અષ્ટાતી કુલ (૧૨૦) પ્રકૃતિઓમાં (૪૫) ધાતી અને (૭૫) અષ્ટાતી છે, તેમાં વળી (૨૫) પ્રકૃતિઓ દેશધાતી છે, અને (૨૦) પ્રકૃતિઓ સર્વધાતી છે, એટલે કે જે પ્રકૃતિઓના ઉદયે, આત્માનો ગુણ સર્વથા અવરણેલ હોય, તે સર્વધાતી, અને જે પ્રકૃતિના ઉદયે, તેનો દુષ્પ્રોપક્ષમ કરી, કિંચિત્ ગુણ પ્રગટાવી શકાય, તે-દેશધાતી પ્રકૃતિ ગણવી.

સર્વધાતી પ્રકૃતિ (૨૦)

દેશધાતી પ્રકૃતિ (૨૫)

(૧) કેવળજ્ઞાનાવરણીય
(૫) કેવળદર્શનાવરણીય
(૫) નિદ્રા, નિદ્રા-નિદ્રા, પ્રયત્ના.
પ્રયત્ના-પ્રયત્ના, ચિણ્ધી
(૪) અનંતાનુચી કપાય
(૪) અપ્રત્યાખ્યાની કપાય
(૪) પ્રત્યાખ્યાની કપાય
(૧) મિથ્યાત્વ મોહનીય

(૪) ગતિ, શ્રુત, અવધિ મનઃપયંવ
જ્ઞાનાવરણીય એ ચાર.
(૩) ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ દર્શના-
વરણીય, એ ત્રણ
(૫) દાન-જ્ઞાન-ભોગ—ઉપભોગ
અને વીર્યાંતરાય એ પાંચ.
(૪) સંતત્વલન-ચારે-કપાય
(૯) હાસ્ય-રતિ-અરતિ-ભય-શોક
— ભુગુપ્તિ, સ્ત્રીવેદ—પુરુષવેદ
નપુંસકવેદ નવ નોકપાય.

(૨૦) કુલ સર્વધાતી પ્રકૃતિ.

(૨૫) કુલ દેશધાતી પ્રકૃતિ.

ઉપરની (૪૫) ધાતીકર્મની પ્રકૃતિઓનું વળી કિંચિત્ વિશેષ-સ્વરૂપ નીચે મુજબનું પણ સમજાવું જરૂરી છે.

- ૧) ગતિજ્ઞાનાવરણ
૨) શૂનજ્ઞાનાવરણ
૩) અગત્યદર્શનાવરણ
૪) અંતરાય

આ આઠે પ્રકૃતિઓ બંધમાં સર્વાતી
તેના છતાં ઉદયમાં દેશવાતી પડે
ઉદયમાં આવતી હોવાથી દરેક જાને
આઠે પ્રકૃતિઓનો ઝોઝો-વત્તો દશે
પશમ હોય છે જ.

- ૧) અવધિજ્ઞાનાવરણ
૨) ગતિ: પર્યાવરણ
૩) અક્ષુદ્ધર્શનાવરણ
૪) અવધિદર્શનાવરણ

આ ચારે પ્રકૃતિઓ બંધમાં સર્વાતી
પરંતુ ઉદયમાં સર્વાતી તેમજ દેશવા
ઓ બંને રૂપે પણ ઉદયમાં આવે
તેથી દેશવાતી ઉદયે તેનો તે ગુણ્ય
દાયોપશમ હોય છે.

- ૧) કેવળજ્ઞાનાવરણ
૨) કેવળ-દર્શનાવરણ
૩) નિદ્રા-પંચક

આ સાતે પ્રકૃતિઓ બંધમાં સર્વાતી
છે, તેમજ ઉદયમાં પણ સર્વાતી
તેથી તેના ઉદયે જીવને રૂપારૂપી વિષ
પ્રત્યક્ષ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટાવગોધ હોતો નથી

કોઈપણ જીવ જ્ઞાન-દર્શન ગુણના ઉપયોગ રહિત કયારેય હોતો નથી.
સર્વાતી કર્મ પ્રકૃતિઓનો ઉદયપણ એક સરખો હોતો નથી પરંતુ તેમાં
તીવ્ર-મંદતા હોય છે, આમ છતાં, એ સ્પષ્ટ રામજીવું કે, કોઈપણ જીવ
અરૂપી-પ્રત્યક્ષ ઓછુ-વર્તુ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન કયારેય હોતું ન
જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય અને મોહનીયકર્મના બંધ અને ઉદય સંબંધ
શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે, જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયે જીવ, દર્શનાવરણીય
કર્મ બાંધે છે અને નિદ્રાદિ પ્રમાદરૂપ તીવ્ર દર્શનાવરણીયકર્મના ઉ
જીવ, દર્શનમોહનીય કર્મ બાંધે છે. અને મિથ્યાત્વ (દર્શન) મોહનીય
ઉદયે જીવ, આઠે કર્મ બાંધે છે. આથી આત્માર્થી આત્માઓને અપ્રમ
તેમજ સમગ્ર જ્ઞાનોપયોગરૂપ જ્ઞાનક્રિયાનું મહત્ત્વ આપોઆપ સમજાય

- ૧) અનંતાનુબંધી કપાયો
 ૨) અપ્રત્યાખ્યાની કપાયો
 ૩) પ્રત્યાખ્યાની કપાયો
 ૪) મિથ્યાત્વ (દર્શન) મોહનીય

આ (૧૩) તેર પ્રકૃતિઓ ગાંધમાં
 પણ સર્વઘાતી છે. અને ઉદ્યમાં
 પણ સર્વઘાતી છે, એટલે ત્રીજા
 રસોદય સહિત-ઉદય હોતો
 છતો, તેનો ક્ષયોપશમ હોતો નથી.

- ૫) સંનિવલન કપાયો
 ૬) નો કપાયો હાસ્યાદિ
 ૭) પદ્મ તેમજ ૩-વેદ

આ (૧૩) તેર પ્રકૃતિઓનો ગાંધ
 સર્વઘાતી છે તથાપિ દેશઘાતી
 રૂપેજ ઉદ્યમાં આવતી હોવાથી
 તેનો રસોદય ક્ષયોપશમનો
 વિરોધી નથી આથી ઉદ્ય
 વખતે તેનો ક્ષયોપશમ થઈ શકે છે.

ઉપરની હકીકતથી સમજાશે કે સર્વઘાતી મોહનીય કર્મના મંદ
 ઓદય વખતે, આત્મા-જ્ઞાનાવરણીયના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ દ્વારા, મોહનીય
 મોનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરી શકે છે. આથીજ જ્ઞાનચેતનામાં
 નાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમની મહત્તા સર્વે આપ્ત પુરુષોએ સ્વીકારે છે.

કર્મફળચેતના :— જીવને, મુખ્ય છે દુઃખનો પરિણામ, તે
 મર્ફળચેતના સમજાવી. સમસ્ત સંસારી જીવોને પોત-પોતાની, શુભાશુભ
 વૃત્તિ-નિવૃત્તિ વડે તેના ફળ સ્વરૂપી મુખ્ય-દુઃખનો પરિણામ હોય છે.
 ૧ પરિણામ, જીવમાત્રને ઈષ્ટાનિષ્ટ પદાર્થના સંયોગ-વિયોગથી ઉત્પન્ન
 ાય છે, કર્મફળચેતના માટે જીવની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અને તે થકી પ્રાપ્ત
 તા સંયોગ-વિયોગને જાણવા જરૂરી છે. પૂર્વે કર્મ-ચેતનામાં સમસ્ત
 મર્ પરિણામનું ઈન્દ્રિય સ્વરૂપ જણાવેલ છે, શાસ્ત્રોમાં તેને ઔદયિક
 ૧૧વનું સ્વરૂપ કહેલ છે તે ઉપરાંત જે જે જીવને જે જે સ્વરૂપે, ઉપશમિક,
 ૧૧યિક અને ક્ષયોપશમિક ભાવનું આત્મ પરિણમન હોય છે, તે થકી પણ તે

આત્માને શુદ્ધ ભાવે કર્મકળ ચેતનાનું આસ્વાદન હોય છે. કેમકે પ્રત્યેક આત્મ-પરિણમન-રૂપ, ક્રિયાનું આસ્વાદન દરેક આત્માને અવશ્ય હોય છે તેથી જ શુદ્ધ સાધ્ય-સાધન દાવમાં, આત્મિક શુદ્ધિના, અનુભવમાં સાધક પ્રીતિ, પ્રતીતિ, અને રૂપી પ્રગટાવવા કહ્યું છે કે :—

“નિર્વિકલ્પ-ધ્યેય-અનુભવે, અનુભવ-અનુભવની પ્રીત રે,
ઓર ન કવહુ લગ્ની શકે, આનંદઘન પ્રીત પ્રતીત રે”

જે-કે દેવળ-સંપૂર્ણ, શુદ્ધ ક્ષાયિક ભાવના સિદ્ધ પરમાત્મ અનંત-અક્ષય સ્વરૂપને સર્વે દેવળી ભગવંતો જાણે તો છે તથાપિ તેઓ પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે તેને શબ્દથી યથાર્થ જણાવી શકે નથી. આ માટે કહ્યું છે કે :—

“યતો વાચો નિર્વર્તન્તે, ન યત્ર મનસો ગતિઃ ।
શુદ્ધાનુભવ સંવેદ્યં, તદ્રૂપં પરમાત્મનઃ ॥”

આમ છતાં કથંચિત્ વક્તવ્યં ભાવે જણાવેલ છે કે,

“શબ્દોપરં તદ્રૂપં, વોધકુન્નય પદ્ધતિઃ ।
નિર્વિકલ્પં તુ તદ્રૂપં, ગમ્યં નાનુભવં વિના ॥”

આથી સિદ્ધ પરમાત્માના દ્રવ્ય-શુભ-પર્યાય સ્વરૂપને જણાવતાં શકારાગે જણાવ્યું છે કે :

“અવિદ્યા જનિતૈઃ સર્વે—વિકારરનુપદ્ધતઃ ।
વ્યક્ત્યા શિવપદસ્થોઽસૌ, શક્ત્યા જયતિ સર્વગઃ ॥

અનાદિ સંસારી આત્મા પોતે પૂર્વે આંધેશા અટ્ટવિધ દ્રવ્ય કર્મોના ઉદનુસારે, આરેગતિમાં પ્રાપ્ત ગુણશુભ સંગોગ-વિગોગ રૂપ-નોકર્મના નિર્વિકલ્પ

સામ-દ્રેષાદિરૂપ સાત કર્મ કરવા વડે, નવીન અનંતા-અનંત કર્મોનો સમય-સમયે જન્મ કરે છે. આ કર્મ જન્મની પરંપરામાંથી આત્માએ-આત્માને ઈચ્છવા માટે, પ્રથમ તો, સમ્યક્દર્શન વડે, દ્રવ્ય કર્મના ઉત્તમ પ્રાપ્ત, નોકર્મમાં એટલે દેવ, મન, સ્ત્રી, પુત્ર-પુત્રાદિકના મગ્ગવદ્ધ પરિવ્રતથી આત્માને, દ્રવ્યથી તેમજ જ્ઞાનથી અવગતો કરતો એટલે, આ રીતેનો-કર્મથી અવગતો મુક્તિ આત્મા અનકર્મે સામ-દ્રેષાનો સંપૂર્ણ હવે કરીને, સંપૂર્ણ વૌત્સલ્યના વડે હવેચ્છાન પ્રાપ્ત કરીને, અતે અંગેથી મક્કને સર્વ દ્રવ્ય કર્મો (કાર્મિકકારીઓ)થી મુક્ત મર્મ મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપર જણાવેલ કર્મકાળના અનુક્રમ આદે સાચ્યમા પાળ કર્યું છે કે :-

પુલ્લિં રાગાદ્યાધિભાવા, સચ્ચઓ વિમલ્લિજ્જા,
પચ્છા દવ્વા કમ્મા, સચ્ચવિમિન્નો નિત્તો અપ્પા ॥

તેમજ કર્મ જન્મ આદે પાળ કર્યું છે કે,

પર સંનેણ વંધો, મોક્કલો પરમાવ ચાયણે દોઈ
સચ્ચ દોવાણ મૂલં. પરમાચાણુમવ પરિણામો ।

અંસારી આત્માને કર્મોદયાનુસારે અનિન્દાએ પણ આ સંસારમાં જોડાથી લાખ જ્ઞાપોનિમાં જન્મ-મરણના દુઃખો ભોગવવાં જ પડે છે. અનંતા કાળથી ભોગવવી પડતી અનંતા દુઃખોની આ જન્મ-પરંપરામાંથી મુક્ત થવા પૂર્વે અનેક આત્માઓ-આત્માઓએ સર્વજ અને સર્વદર્શી દેવથી ભગવતોએ. ઉપર જણાવ્યા મુજબના ઉપાયમાં, અધ્યા, પ્રતીતિ અને શ્રિ કરીને, વિધિ માગને અનુસરીને, જન્મ-મરણ દિન મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરી છે આ સ્વરૂપને ગીતાર્થ મુક્તિમગ્ગની નિત્યએ સાચાધારે કયાતુ-યોગથી માર્ગ વળાંતિ, અનુક્રમે મુક્તિમગ્ગ કમારોદાય વડે, આત્માને પૂર્ણ મુક્ત કરવા પ્રથમ-જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ક ગુણની અદ્ય જ્ઞાપીનનાનો,

आन्माने शुद्ध आने कर्मिक जेतनानुं आस्वादन देण छे. केमो प्रे-
 आन्म-परिजमन-उप, कियान आस्वादन दरेक आन्माने आत्मा देण छे
 तेशी न शय्य साय-साधन दावमां, आत्मिक शक्तिना, अनुभवाभा भाव
 अन्ति, प्रतीति, अने उनी अवस्थावा कर्ता छे के :-

“निर्विकल्प-ध्वेग-अनुभवे, अनुभव-अनुभानी प्रीत छे,
 ओर न कवह लगी गके, आनंदवन प्रीत प्रतीत छे”

जिन्हे जेवना स गर्व, शय्य आदिज आवना जिय परमा-
 अनुभव आत्मा आस्वादन सवे देखाव जेवना आने ता छे
 एव जेवना पद अथवा आस्वादन के आस्वादी अवस्था जेवना के
 एव जेवना पद अथवा आस्वादन के आस्वादी अवस्था जेवना के

“अपराध सरो जेवनाके, न पद मनमो गतिः ।
 अनुभवाना मीति, नदुर्ग परमात्मनः ॥”

अपराध सरो जेवनाके, न पद मनमो गतिः ।

“अपराध सरो जेवनाके, नदुर्ग परमात्मनः ॥”

अपराध सरो जेवनाके, न पद मनमो गतिः ।

अपराध सरो जेवनाके, नदुर्ग परमात्मनः ॥

अपराध सरो जेवनाके, न पद मनमो गतिः ।

अपराध सरो जेवनाके, नदुर्ग परमात्मनः ॥

રાગ-રૂપાદિરૂપ લાવ કર્મ કરવા વડે, નવીન અનંતા-અનંત કર્મોનો સમયે-સમયે બંધ કરે છે. આ કર્મ બંધની પરંપરામાંથી આત્માએ-આત્માને છોડાવવા માટે, પ્રથમ તો, સમ્યગ્દર્શન વડે, દ્રવ્ય કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત, નોકર્મથી એટલે દેહ, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર-પુત્રાદિકના મગતવરૂપ પરિગ્રહથી આત્માને, દ્રવ્યથી તેમજ લાવથી અળગો કરવો જોઈએ, આ રીતેનો-કર્મથી અળગો થયેલા આત્મા અનુક્રમે રાગ-રૂપનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરીને, સંપૂર્ણ વીતરાગતા વડે દેવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને, અતે અયોગી થઈને સર્વ દ્રવ્ય કર્મો (કાર્મણશરીર)થી મુક્ત થઈ મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપર જણાવેલ કર્મક્ષયના અનુક્રમ માટે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :-

પુત્ત્વિં રાગાદ્યાવિભાવા, સત્ત્વઓ વિમજ્જિજ્જા,
પચ્છા દત્ત્વા કમ્મા, સત્ત્વવિમિન્નો નિઓ અપ્પા ॥

તેમજ કર્મ બંધ માટે પણ કહ્યું છે કે,

પર સંગેણ વંધો, મોક્ષો પરમાવ ચાયણે દોઈ
સત્ત્વ દોષાણ મૂલં, પરમાવાણુભવ પરિણામો ।

સંસારી આત્માને કર્મોદયાનુસારે અનિચ્છાએ પણ આ સંસારમાં ચોરાશી લાખ છતાયોનિમાં જન્મ-મરણના દુઃખો ભોગવવાં જ પડે છે. અનંતા કાળથી ભોગવતી પડતી અનંતા દુઃખોની આ લવ-પરંપરામાંથી મુક્ત થવા પૂર્વે અનેક આત્માર્થો-આત્માઓએ સર્વજ અને સર્વદ્રશી દેવળી ભગવંતોએ, ઉપર જણાવ્યા મુજબના ઉપાયમાં, અધ્યા, પ્રતીતિ અને રૂચિ કરીને, વિધિ માર્ગને અનુસરીને, જન્મ-મરણ ગદિન મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરી છે આ સ્વરૂપને ગીતાર્થ ગુરુભગવતની નિશ્રાએ શાસ્ત્રાધારે કથાનુ-યોગથી યથાર્થ જાણીને, અનુક્રમે ગુણસ્થાનક કુમારાદિય વડે, આત્માને પૂર્ણ શુદ્ધ કરવા પ્રથમ-જ્ઞાનાદિ અનંત ચતુષ્ક ગુણની અક્ષય સ્વાધીનનાનો,

જાગી જનાનો જોખમો જોયા અંતે લા-પરંપરાના હેતુ-મત-કાર્મિક
કરીરનું પાંચન સર્વથા તરતાં, સર્વ-દુઃખોનો અંત પ્રાપ્ત થાય, એ શ્રી
કહ્યું છે કે :—

દગ્ધે વીજે યથાત્યન્ત, પ્રાદુર્ભવતિ નાંકુરઃ ।

કર્મ વીજે તથા દગ્ધે, ન રોહતિ ભવાઙ્કુરઃ ॥

સંસારી આત્માને શુભાશુભ દેહ-ધન-સ્ત્રી-પુત્રાદિના સંગોગ-સંબંધો
રૂપ નોકર્મનો સંબંધ પોતે પૂર્વે પાંચેલા કર્મોના ઉદયાનુસાર પ્રાપ્ત થાય
છે. પરંતુ તે થકી અજ્ઞાન અને સંગોહના જોરે, જે આત્મા, રાગ-દ્વેષાદિ
વિલાવ પરિણામનો કર્તા બનીને, નવીન કર્મ પાંચે છે, તે આત્મા
સંસારમાં ભટકે છે, માટે આત્માથી આત્માએ, અજ્ઞાન અને સંગોહને
દૂર કરી રાગ-દ્વેષના કર્તૃત્વથી મુક્ત થવાનો, નિરંતર શક્ય પ્રયત્ન કરવો,
જેથી સંવર અને નિર્જરાવડે, સહજ પરમ-પદની પ્રાપ્તિ થશે.

જૈનદર્શનના ચારે અનુયોગમાં સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ
મોક્ષમાર્ગઃ એ સર્વમાન્ય સિધ્ધાંત છે, તેમાં પણ કાર્ય-કારણ ભાવર્ત
વિવક્ષા કરતાં જણાવેલ છે કે, દ્રવ્ય-સમ્યગ્ જ્યુતજ્ઞાન એટલે નવ-તત્ત્વોને
ગુરૂગમથી હેયોપાદેયાત્મક અવિરૂધ્ધ ગોઘ, તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે
આ સમ્યગ્દર્શન તે શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય એ
પાંચ લક્ષણવાળું-અંથી બેદ થકી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દર્શન ગુરૂ
થકી જીવને, ભાવ ચારિત્રગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ માટે કહ્યું છે કે :

ચરણ પહિવત્તિહેતુ, ધમ્મ કહાકાલ-દિક્કુલમાહ્યા,

દવિયે દંસગ સોઠી, દંસણસુદ્ધસ્સ ચરણં તુ ॥

ધર્માકથાનુયોગ : તે ઉત્તમ પુરુષોના ચરિત્રોને ચારે નિદેશથી શુદ્ધ
જણાવે તે.

પુરુષકરણાનુયોગ : આત્માને ચારિત્ર ગુણમાં ઉપકારક બાબ-વિધિ-
નિયેધરૂપ આચાર જાણારે તે.

ગણિતાનુયોગ : જીવાજીવ પદાર્થોની તેમજ તેના ગુણ-ધર્મોની આત્મ-
સાધનામાં સાધક-આધકરૂપે ગણના કરવી તે.

દ્રવ્યાનુયોગ : જીવાજીવરૂપ જ એ દ્રવ્યોનાઃ કુદ્ધાકુદ્ધ પરિણમનોનું
ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વરૂપે યથાર્થ અવિરુદ્ધ જ્ઞાન
કરવું તે.

આ ચારે પ્રકારના અનુયોગથી આત્મા-આત્મદર્શિતા પ્રાપ્ત કરે છે,
તેમાં દ્રવ્યાનુયોગનું જ્ઞાન, જીવને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ તેમજ શુદ્ધિમાં
વિશેષ ઉપકારક છે. અને સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ, તે ચારિત્ર શુદ્ધિનું કારણ
રહે, તે માટે જ એ દ્રવ્યોનું ચારત્રાધારે બારે દ્વારોથી કિંચિત સ્વરૂપ
જાણવીએ છીએ.

જ એ દ્રવ્યોનું નવતત્ત્વમાંની દૃષ્ટિવાદાન્તર્ગત ગાયા થકી બારે દ્વારોનું
કિંચિત સ્વરૂપ જાણવીએ છીએ. જેની આદિ નથી અને અંત નથી એવા
પર્યાપ્તકાયમય આ સમસ્ત વસ્તુનું દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમય જ દ્રવ્યાત્મક
કિંચિત સ્વરૂપ સવર્ણ લાપિત શિદ્ધાંતાનું સારે નીચે મુજબ જાણવું.

- (૧) જીવાસ્થિકાય : જ્ઞાનાદિચેતના યુક્ત જીવ-દ્રવ્યો અનંતા છે.
- (૨) પુદ્ગલાસ્થિકાય : વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શાદિ યુક્ત પુરુષગલન
સ્વભાવવાળા અનંતાનંત પુદ્ગલ જડ-દ્રવ્યો
અનેકવિધ વર્ગણાઓમાં અનંતા અનંત છે.
- (૩) ધર્માસ્થિકાય : જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ગતિમાં સહાય કરનાર
અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ
એક દ્રવ્ય છે.
- (૪) અધર્માસ્થિકાય : જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોને ગતિમાં સહાય કરનાર
અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ

સામાજિક નિષેધો અને નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા.

જાણીતા નોંધપાત્ર, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા.

(1) નિષેધોની વિભાજનાઓ: આ સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા.

(2) અવગણના: આ સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા. આવા નિષેધોના અભાવે, આપણા સમાજમાં જેવાં કેટલાંક નિષેધો હોય છે, તેવાં કેટલાંક નિષેધો નથી હોતા.

હોવાથી, ચેતના લક્ષણો જીવઃ” એ લક્ષણથી જીવતત્ત્વ છે, જ્યારે અન્ય પાંચે દ્રવ્યો તેથી વિપરીત સ્વાભાવિક હોવાથી અજીવ છે.

છ એ દ્રવ્યોમાં નિશ્ચય દૃષ્ટિએ માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યોજ વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ યુક્ત હોવાથી રૂપી છે. જ્યારે બાકીના પાંચે દ્રવ્યો તેથી વિપરીત એટલે વર્ણાદિ રહિત હોવાથી અરૂપી છે. પરંતુ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પુદ્ગલ સંયોગે-જીવને વિષે રૂપીપણું છે, તે પ્રમાણે વ્યવહારથી પરમાણુ વિગેરે અત્યંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલ દ્રવ્યોને અરૂપી પણ કહેવાય છે.

સપ્રદેશી:—

(૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય તેમજ (૩) પ્રત્યેક જીવને અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, (૪) આકાશસ્તિકાય લોકાલોક સ્વરૂપી, અનંતાનંત પ્રદેશોવાળો છે, (૫) કાળ-દ્રવ્ય એક સમયરૂપ હોઇ તેને પ્રદેશો નથી, વળી (૬) પુદ્ગલ પરમાણુ ને કે પરમાણુ સ્વરૂપે અપ્રદેશી છે તેમ છતાં અનેક પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યોના વિવિધ સ્કંધોમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંતા પ્રદેશો હોય છે. તેમજ વળી નૈશ્વર્યિક પરિણામતા વડે પરમાણુમાં પણ પરચુલ્લહની-વૃદ્ધિરૂપ વિવિધ પરિણામીત્વપણું હોવાથી, તે અપેક્ષાએ પરમાણુને પણ ઉપચારે સપ્રદેશી પણ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે.

એક:—

ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આકાશસ્તિકાય એ ત્રણે દ્રવ્યો અખંડ-એક-એક છે. જ્યારે જીવો અનંતા છે. અને પુદ્ગલો તેનાથી અનંતાનંત.

છે. અને કાગ, જીવ અને અજીવ બન્ને દ્રવ્યો
વર્તનારૂપ હોઈ તેથી પણ અનંતો છે. જ્યાં
જીવદ્રવ્યોના ગુણો અને તેના ત્રિકાલ્પિયાર્થો તે
પણ અનંતગુણ જાણવા.

૩) ક્ષેત્ર :— જ એ દ્રવ્યોમાં માત્ર આકાશસ્થિતકાય દ્રવ્ય તે ક્ષેત્ર
દ્રવ્ય છે. અને બાકીના પાંચે દ્રવ્યો ક્ષેત્રી છે.
રીતે પાંચે દ્રવ્યો આધેય છે. આથી પાંચે
એક જ આકાશ રૂપ આધાર-દ્રવ્યમાં આધાર-અ
ભાવે અબાધિત ભાવે રહેલા છે. આનું કા
પાંચે દ્રવ્યોમાં રહેલો અગુરુ-લઘુ સ્વભાવ જાણ

૪) ક્રિયત્વ:— જ એ દ્રવ્યોમાં માત્ર જીવ અને પુદ્ગલ એ
દ્રવ્યોમાં જ ક્રિયત્વગુણ રહેલો છે. બાકીના
અક્રિય છે પરંતુ કર્તૃત્વ ધર્મ માત્ર જીવમાં જ

૫) નિત્ય:— નિઃશયદૃષ્ટિએ જ એ દ્રવ્યો, દ્રવ્યત્વ-સ્વરૂપે, અ
અનંત સ્વભાવ પામી સંસ્થિત નિત્ય છે, પરંતુ
અંત પુદ્ગલ એ-એ દ્રવ્યોને, બાકીના પર-પરિ
ભાવે, અનિત્યભાવે છે, જ્યાં પામીયાર્થિક નિત્ય
તા, જ એ દ્રવ્યોના મધ્ય પામી-પરિણ
અનિત્ય છે.

૬) કાન્ય:— અર્થે માત્રમાં જ એ દ્રવ્યોના પરિણમનો
જરૂર-દ્રવ્યનું પરિણમન, અન્ય કાંઈ દ્રવ્યને કાન્ય
નરિ હોવાથી, જ્યારે દ્રવ્યને અકાન્ય જાણાયેલ
જ્યાં બાકીના પાંચ દ્રવ્યોને કાન્યતા છે, જ
અન્ય, અવ્યવસ્થાવતી દૃષ્ટિએ મંસારી જ્યાં પા

પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-આદિના વ્યવહારથી અન્ય જીવને અનુગ્રહકારક થાય છે, તેમજ હિંસાદિ યોગ પરિણામ વડે અન્યજીવને-વ્યવહારે ઉપઘાત કરતા હોઈ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં “પરસ્પરોપગ્રહો જીવનામ્” એ સૂત્રથી સમસ્ત સંસારી જીવને વિષે, ઉપર ગત્યાવ્યા મુજબ અનુગ્રહ તેમજ ઉપઘાતકતા યદી ઉપચારે કારણતા દર્શાવી છે.

૧) કર્તા:— જ એ દ્રવ્યોમાં, સકળ જીવ દ્રવ્યોને વિષે પોત-પોતાના અસંખ્યાત પ્રતિ-પ્રદેશ-લિન્નલિન્ન સમગ્ર ગુણ ક્રિયાને, એકત્વભાવે, અવ્યાધપણે પાણિમાવવાની શક્તિ હોવાથી જીવદ્રવ્યમાન કર્તાપણું છે. આ રીતે જીવદ્રવ્યને વિષે સકળ આત્મપ્રદેશની એકાકારવૃત્તિ (એક પ્રદેશે સ્વભાવતા) વડે કર્તૃત્વપણું બળવું, જ્યારે અન્ય દ્રવ્યોને લિન્નલિન્ન પ્રદેશે લિન્નવૃત્તિત્વપણું હોઈ, કર્તૃત્વપણું નથી, તેમજ વળી મુદ્દગલ દ્રવ્યોને ગત્યાદિ ક્રિયત્વપણું છે. પરંતુ તે કર્તૃત્વભાવે હોતું નથી, જ્યારે બાકીના આરે દ્રવ્યોમાં તે ક્રિયત્વપણું પણ નથી.

૧) સર્વગત:— જ એ દ્રવ્યોમાં માત્ર આકાશસ્થિતકાય દ્રવ્યજ સમસ્ત લોકાલોક વ્યાપી હોવાથી સર્વગત છે, બાકીના પાંચે દ્રવ્યો અસર્વગત છે. તેમાં વળી કાળ દ્રવ્યનો, તો, વ્યવહાર પણ અદીદીપ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ છે.

૨) અપ્રવેશી:— નિઃશ્ચયનય દૃષ્ટિએ તો, જ એ દ્રવ્યો અપ્રવેશી છે, એટલે કોઈપણ દ્રવ્ય પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છોડીને, અન્ય દ્રવ્ય સ્વરૂપે કોઈ કાળે પણ બનતું નથી,

આગળ જતાં બનાવદારથી જીવ અને પુરુષદ્વયોપ
સંગોગીક ભાવે સપ્રવેશીપાત્રું પણ છે, જ્યારે અ-
ગાર દ્રવ્યોમાં તો, સંગોગી પરિણામન-બનાવદાર
પણ નથી, તેથી તેઓને અપ્રવેશી જાણવા.

ઉપર જણાવેલ જારે દારોથી જ એ દ્રવ્યોનું યથાર્થ સ્વરૂપ વિસ્તાર
ગીતાર્થ ગુરુ લગવતં પાસેથી સ્યાદ્વાદ શૈલિએ, અવિસંવાદી સ્વરૂપ
હેતોપાદેયભાવે અવધારતાં, જીવને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે કે
શ્રી જિનેશ્વર લગવંતોએ આ જગત જીવ અને અજીવની રાશિ
જણાવેલ છે, તેનેજ વિસ્તારથી જ દ્રવ્યાત્મક સ્વરૂપે જણાવેલ છે, ૨
સાત-તત્ત્વો કે નવ તત્ત્વાત્મક સ્વરૂપ પણ તેનોજ વિસ્તાર છે, આથી
શ્રીતત્ત્વાર્થસૂત્રમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે
“તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્વા” — એટલે નિસર્ગ અને અધિગમ એ બે હેતુ
સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુખ્યતાએ મનુષ્યલવમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ
માટે સંવેગી-ગીતાર્થ ગુરુગમયા નવે તત્ત્વોનો નય-નિક્ષેપ-પ્રમ
સાક્ષેપ બોધ કરવો સુલભ છે, જ્યારે બીજા કારણરૂપ નિસર્ગની હેતુ
નારકાદિ ચારે ગતિ આશ્રયિ હોઈ ગૌણ છે, આથી વળી સ્પષ્ટ સમજ
કે નિસર્ગ હેતુતામાં ભવિતવ્યતાની મુખ્યતા છે, જ્યારે અધિગમ
પુરુષાર્થની. આથી આત્માર્થો આત્માએ તત્ત્વ બોધ માટે નિરંતર ઉ-
કરવો જરૂરી છે, વળી કાર્ય-કારણ ભાવે જેતાં પણ અધ્ધારૂપ સગ
પરિણામમાં સમ્યગ્ જ્ઞાનની કારણતા અવશ્ય રહેલી હોય છે, અન્યથા
અંધશ્રદ્ધા તેમજ આંધ્રનું કારણ તો અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વનો પરિણામ
જાણવો. સર્વત્ર સમ્યક્ પરિણામમાં સ્યાદ્-દેશિની મુખ્યતા અવશ્ય છે
છે. આ માટે સર્વપદાર્થોનું સ્યાદ્-વાદ પરિજ્ઞાન કરવું જેથી નિરતર
આરાધના વડે, શીઘ્ર આત્મશુદ્ધિ થાય.

સૂત્રાનુસારે સંક્ષેપથી સકળ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જણાવ્યા પછી કે
સૂત્રનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. જે કે પૂર્વે અનાદિ અનંત સમ

ાંના ૭ એ દ્રવ્યોનું દિગ્ચિત્ત સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. પરંતુ તે
અત્રે દિગ્ચિત્ત વિશેષથી ક્ષેત્ર-વિચાર જણાવીએ છીએ.

આધર-આધેય ભાવે આ વંગતનું એક આકાશાસ્તિકાય
મય ક્ષેત્ર, લોકાલોક પ્રમાણ અનંતુ છે, તથાપિ સમસ્ત છવાસ્તિ-
ર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય, અખંડ આકાશા-
ના અનંતમા ભાગમાં જ હોવાથી તેટલા ક્ષેત્રને લોકાકાશની સંજ્ઞા,
માં આપેલી છે. આ લોકાકાશને વળી ઉર્ધ્વ-અધો અને તિર્યગ્
(૧) એમ ત્રણ વિભાગથી જણાવેલ છે, તેમાં તિર્યગ્લોક અસંખ્યાતા
સમુદ્રોવાળો છે, તેની મધ્યમાં જે મેરુપર્વત છે, તે મેરુપર્વતની
પી-૬૦૦-યોજનનું ઉંચાઈ-અને ૬૦૦-યોજનનાં છે, એમ ૧૮૦૦-યોજન
! તિર્યગ્લોક જણવો. ઉપરના ૬૦૦-યોજન સહિત સાત-રાજ-
પ્રમાણ ઉર્ધ્વલોક (વૈમાનિક દેવલોક) જણવો. અને નીચેના ૬૦૦-
! સહિત સાત-રાજલોક પ્રમાણ અધોલોક (નારક છવોનો) જણવો.
સમસ્તલોક ૧૪ રાજલોક પ્રમાણ ઉંચાઈવાળો, કેડે
દઈને-એ પગ પ્રસારીને ઉભા રહેલા મનુષ્યની
રૂતિએ ગોળ છે, તેમાં વધુમાં વધુ સાતમી નારકનું ક્ષેત્ર (૭)
લોક છે. અને મધ્યના તિર્યગ્ લોકનું ક્ષેત્ર એક (૧) રાજલોક પ્રમાણ
તેમાં અસંખ્યાના દ્વીપ-સમુદ્રો જણવા. તિર્યગ્ લોકમાં મનુષ્યો અને
ચો (જલચર, રથજલચર, જેચર, ઉરપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પ) તેમજ
પતિ, વ્યંતર, ત્રણવ્યંતર, અને જ્યોતિષ દેવોનાં સ્થાનો છે. તિર્યગ્
ની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ ૧ લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો, વર્તુળાકાર
) છે તેની ઉપર એ લાખ યોજનનો લવણસમુદ્ર, તેની ઉપર
લાખ યોજન પ્રમાણ ધાતકીખંડ, તેની ઉપર આઠ લાખ યોજન
જ કાલોદધિ સમુદ્ર અને તેના ઉપર સોળ લાખ યોજન પ્રમાણ
કરવરદ્વીપ આવેલો છે, પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધા ભાગ મુધીમાં એટલે
! લાખ યોજન મુધીમાં મનુષ્યલોક જણવો. આ રીતે મનુષ્યલોકની

ઉપર જણાવેલ સ્વરૂપ સુખ્યતાઓ નિયત (શાશ્વત) જનું. તેમ છતાં સામાન્ય ફેરફારો પણ થતાં રહે છે. ત ક્ષેત્ર વિચાર જણાવતું પ્રયોગન એ, છે કે સમ્યક્-પ્રવૃત્તિનો આધાર-શ્રદ્ધા છે; માટે જે રીતે શ્રદ્ધા પ્રયોગ બને તે રીતે શાસ્ત્રમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું.

હવે સકળ દ્રવ્યોને વિષે કાળનું સ્વરૂપ જણાવીએ એ.

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ કાળ, એ-પરિચયિત દ્રવ્યોના પરિણમનરૂપ થતાં ઉપચાર કરવા રૂપ હોઈ ઉપચરિત દ્રવ્ય છે. એ માટે છે કે :—

મો વત્તણાઈ કાલો, દવ્વસ્મ ચેવ પડ્ઝાઓ,
ફિંચિમ્મેત્ત વિસેસેણ, દવ્વકાલાઈ વવગ્મો ॥૧॥
ચેયળમચેયળસ્સ દવ્વસ્સ, ઠિઈંડ જા ચડવિગમ્પા;
સા હોઈ દવ્વકાલો, અહવા દવિયં તુ તં ચેવ ॥૨॥
દવ્વે અદ્દા અદ્દાઉય, ઉવક્કમે દેશકાલકાલે ચ,
તહય પમાળો વન્નેમાવે, પળયં તુ માવેણં ॥૩॥

વર્તના, -પરિણામ, -ક્રિયા, અને પરત્વ-અપરત્વ, આ સર્વે કાળના રંગો જણાવા. નવા-પુરાણાદિ રૂપે નિરંતર વર્તવું તે-વર્તના, નવા ભાવની પ્રાપ્તિ-ઉપલબ્ધિ તે-પરિણામ, એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જવા પ ક્રિયામાં જે વિલંબ તે-ક્રિયા કાળ, પ્રથમ સ્થાન અથવા બીજા સ્થાનની યોજના તે-પરત્વ-અપરત્વ જણવું. આ બધા લક્ષણો સ્થના પર્વાય (પરિણમન) વિશેષથી અભિન્ન હોવા છતાં ક્રિયિત વિશેષથી તેને લુદા-લુદા બેદથી જણાવાય છે.

• • •

• • • • •

•

સચેતન કે અચેતન દ્રવ્યોના પર્યાયોમાં અથવા અભિન્ન ભેદ
પરિણામી દ્રવ્યમાં ૪ દ્રવ્યાદિ દશ પ્રકારના કાળનો વ્યપદેશ કરાય
તેમાં ભાવકાળમાં ચાર પ્રકારની સ્થિતિ જાણવી અત્યંત જરૂરી છે.

- (૧) દ્રવ્યકાળ : દ્રવ્યનો વિવિધ પ્રકારની વર્તના તે દ્રવ્યકાળ. તે ૨
દ્રવ્ય ૪ દ્રવ્યકાળ અથવા દ્રવ્યોની ચાર પ્રકારની સ્થિતિ તે દ્રવ્યકાળ.
- (૨) ક્ષેત્રકાળ : તે અવસર્પિણી-ઉત્સર્પિણી તેમજ નો અવસર્પિણી
નો ઉત્સર્પિણીના ક્ષેત્ર સંબંધી ભાવો તે ક્ષેત્રકાળ.
- (૩) અદ્ધાકાળ :— સૂર્ય ચંદ્રની ગતિથી પ્રગટ થતો (દિવસ-રાત્રી)
અઢીઢીપાન્તરવર્તી કાળ તે અદ્ધાકાળ.
- (૪) યથાયુષ્કાળ :— નારકી-તિર્યચ-મનુષ્ય અને દેવગતિ
જીવનરૂપ કાળ, તે યથાયુષ્કાળ.
- (૫) ઉપક્રમકાળ : મોડી પ્રાપ્ત થતી વસ્તુને (અર્થને) જલ્દી ૩
કરવાનો ઉપાય, તે ઉપક્રમકાળ જાણવો.
- (૬) અવસરકાળ, અથવા દેશકાળ :— ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રા
પ્તિ રૂપ અવસરકાળ, તે દેશકાળ જાણવો.
- (૭) મરણકાળ :— મરણ પામવારૂપ કાળ તે અથવા અવચિત્ત
તે મરણકાળ.
- (૮) પ્રમાણકાળ :— દિવસ-રાત્રિ, પ્રદ, નક્ષત્ર, રાશિ વગેરેનો જે
તે પ્રમાણ કાળ.
- (૯) વર્ણકાળ :— વિવિધપદ પ્રાપ્તિ અથવા વર્ણાદિમાં ફેરફાર ૨
તે વર્ણકાળ.
- (૧૦) ભાવકાળ :— ઔદયિકાદિ-ભાવમાં, સાર્દ સપર્થવસિતાદિ આ
ચાર ભેદવાળો કાળ તે ભાવકાળ જાણવો. તેનું સ્વરૂપ નં
મુજબ જાણવું.

ચારે ગતિને વિષે સમસ્ત જીવોના, જન્મ-જીવન અને મરણાદિ મસ્ત ઔદાયિક ભાવો સાદિ-સાન્ત ભાંગે છે. મિથ્યાત્વાદિ પરિણામ વ્યજીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-સાન્ત છે, અને અલબ્ધ જીવોની અપેક્ષાએ અનાદિ-અનંત છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર્ય બન્ને પ્રકારનો ઉપશમ ભાવ સાદિ-સાન્ત છે. દાનાદિ પાંચ લલ્લિધઓ (ક્ષયોપશમ ભાવની) અનાદિ-સાન્ત ભાંગે હોય છે, મતિ શ્રુત તેમજ અવધિ-મનઃપર્યવાદિ ચાર ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનોમાં થમના બે અનાદિ-સાન્ત તેમજ પાછળના બે સાદિ-સાન્ત ભાંગે હોય છે. જ્યારે (૧) કેવળજ્ઞાન, (૨) કેવળદર્શન (૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ (૪) અક્ષયસ્થિતિ અને ક્ષાયિક ભાવની દાનાદિ પાંચે લલ્લિધઓએ વે (૯) ભાવો સાદિ-અનંતમે ભાંગે જાણવા. બીજું સર્વ પુદ્ગલ-પરિણમ-તે-ઔદાયિક તેમજ પારિણામિકભાવે હોય સાદિ-સાન્ત ભાંગે છે.

શાસ્ત્રાનુસારે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પરિણમનો બે પ્રકારના કલા છે. “અનાદિ દિમાંશ્વ” એટલે કે અનાદિ તેમજ આદિમાન. તેમાં “રુપેષ્વાદિમાન્” અને “યોગોપયોગી જીવેષુ” એમ જાણાવેલ છે. જીવમાં અનાદિ પરિણામનું સ્વરૂપ ઉપર જાણાવેલ છે. જ્યારે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો તો પૂરણ-ગલન સ્વભાવ જ હોવાથી, તમામ રૂપી પરિણમનો આદિમાન જાણવા, તેમ જ્ઞાતાં તેમાં પશુ અપેક્ષા વિશેષે શાશ્વતા ભાવ છે તેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રોથી જાણી લેવું.

વિશેષતઃ જીવ દ્રવ્યને વિષે વિલક્ષ્ણ યોગ-પરિણમન તેમજ ઉપયોગ પરિણમન બન્નેને આદિમાન સમજવા, તેમાં યોગ-પરિણમનમાં એક જ યોગ સ્થાનકે એક જીવ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી રહે છે એમ જાણવું. તેમજ ઉપયોગ-પરિણામ કેવળજ્ઞાનીને જ (એક) સમયનો, અને જદ્દમસ્થ જીવોને અંતર્મુહર્તે પરાવર્તી જાણવો. આવકાર્ણના ઉપર મુર્ચ્છા જાણાવેલા સર્વે બેદો જીવ-અજીવના પરિણમનથી

અલિન્ન હોવાથી કાળને હવાજીવરૂપ પણ નાણાવેલ છે.

દેવે સાતમા ભેદમાં જે પ્રમાણ કાળનું સ્વરૂપ નાણાવેલું છે, તેને ટિંચિત્ સ્વરૂપ નાણાવીએ છીએ.

નિઁર્ઘાલોકમાં, અદીદીયાન્તરગત ચર, સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિથી પ્રભુ થતો દિવસ-રાત્રિ રૂપ કાળ, તે અદ્વાકાળ હોય તે સંજ્ઞાથી પ્રમાણકાળને ટિંચિત્ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે નાણાયું.

અત્યંત સૂક્ષ્મકાળને સમય કહેવાય છે. આવા અસંખ્યાત સમયો એક આવલિકા પ્રમાણ કાળ નાણવે. અને આવી ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧ આવલિકા પ્રમાણ કાળે ૧ મુહૂર્ત એટલે (૪૮) મિનિટ પ્રમાણ કાળ નાણવે. આ પ્રમાણે (૩૦) મુહૂર્તનો અથવા (૨૪) કલાકનો અથવા (૧૪૪૦) મિનિટનો ૧ દિવસ-રાત્રિકાળ હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં (૩૦) મુહૂર્તનો ૧ દિવસ-રાત્રિકાળ હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં (૩૦) મુહૂર્તનો ૧ દિવસ-રાત્રિકાળ હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં (૩૦) મુહૂર્તનો ૧ દિવસ-રાત્રિકાળ હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે.

વિવક્ષ્યેતે હાનિ વૃદ્ધિ. કાલસ્ય ન તુ વાસ્તવી,
વસ્તુતસ્તેષુ, નિયત સ્વરૂપઃ પરિવર્તતે ॥૨॥

તથાદિ-ચન્દ્રમાસ વિવક્ષાયાં. કર્મમાસ વ્યપેક્ષયા,
કાલસ્ય હાનિ-વૃદ્ધિય, સૂર્યમાસ વિવક્ષણે ॥૩॥

ઉપરની લક્ષણોથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે કાલ એ વર્તનાદિ લક્ષણોથી
ચિહ્નિત દ્રવ્ય છે. આ માટે લક્ષણમાં આપણે નિષ્ક્રીયતા દર્શાવે તેમજ ભરતમાં
વસ્તુવિધી કાલના એવા આરાને અંતે (છેડે) થયેલા એવીશમાં
ર્થકર-પરમાત્મા શ્રી મહાર્ચર સ્વામીના શાસ્ત્રમાં પાંચમા આરાનાં
। સમયમાં, છત્રી રહ્યા છીએ, તેનું વચાર્થ સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુ-કન-
ત પાસેથી નાખી લેવું.

ભાવ-સ્વરૂપ

ભાવ એટલે દ્રવ્યનું ગુણ પરિણમન સ્વરૂપ, અર્થાત્, પર્વાય સ્વરૂપ. આ
ટે કહ્યું છે કે,

- ૧) ગુણ પર્વાય વદ્ દ્રવ્યમ્ ।
- ૨) દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ।
- ૩) તદ્ભાવ પરિણામઃ
- ૪) “વિવક્ષિત પરિણામો હિ ભાવઃ”
- ૫) “પરિણમન પઞ્જાઓ”

પ્રત્યેક દ્રવ્યનું પર્વાય સ્વરૂપી પરિણમન મુખ્ય એ પ્રકારનું હોય છે.
) સ્વતઃ પરિણમન (૨) યતઃ પરિણમન.

નેચ્છુન્નો તંબોલો, પાસેળ-વિણા ન હુ હોઈ જઠ રંગો ।
 હ દાળ-ચીલ-તવ-ભાવળાઓ, અહલાવો ભાવ વિણા ॥૨॥

કર્મબંધન માટે પણ ભાવની મુખ્યતા હોય તે સંબંધે પણ
 હું છે કે—

તદ્ નચિ મણિઓ વંધો જીવસ્સ વહેવી સમિહ-ગુત્તિધરો
 સાવો તત્ત્વ પમાળં, ન પમાળં કાય વવહારો ॥૩॥

સંસારી હવે અનાદિથી, કર્માનુસારે-ગતિ-કપાય-સિંગાદિ (૨)
 ારે ઔદયિક ભાવનું પરિણમન હોય છે. તે સાથે જાનાવશણીય-દર્શન
 ણીય અને દાનાદિ પાંચ લબ્ધિઓનો ઓછો-વત્તો ક્ષયોપશ
 નુ દરેક હવે અવશ્ય હોય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી હવે
 નિ મોહનીયનો ક્ષયોપશમ હોતો નથી, ત્યાં સુધી તે આત્મ
 ભાર્ય સાધી શકતો નથી. માટે ક્ષયોપશમ ભાવના (૧૮) બેદો
 ક્ષપ શાઓથી અવશ્ય જાણી લેવું. ક્ષત મોહનીય કર્મના જ
 નિ મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો ઉપશમ કરી છ
) પ્રકારે ઉપશમભાવ પામે છે. ક્ષાયિક ભાવ અ
 રિણામિક એ-એ ભાવમાં સિદ્ધ-પરમાત્માઓ નિરંતર
 રિણામ પામતા હોય છે, જ્યારે અયોગી કેવળી ભગવંતો
 ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પરિણામિક એ ત્રણે ભાવમ
 એણામ પામતા હોય છે. સંસારી હવે વડે પરિણામ પમાડયેલ
 મોને (કર્મોને) તથાવિધ ઔદયિક ભાવનું પરિણમન હો
 આથી પુહ્ગલો, સ્વતઃ પારિણામિક અને પરતઃ ઔદયિક
 મ એ ભાવમાં પરિણામ પામે છે. સમસ્ત હવેનું પારિણામિ
 વનું પરિણમન બે કે અનેક પ્રકારનું છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય (૩) પ્રકાર

અનંત ધર્માત્મક કોઈપણ દ્રવ્ય (પદાર્થ) સ્વ-સ્વરૂપે ઐતરિકત્વ
સ્વ દેવ, સ્વ કાળ અને સ્વભાવ સંબંધે આત્ (કથયિત) અસ્તિત્વ
છે. ઐતરિક તે-તે ભાવે, પદાર્થને વિશે સ્પષ્ટ અસ્તિ તે પ્રથમ ભંગ થાય
તે જ પદાર્થ, પર દ્રવ્ય, પર દેવ, પર કાળ અને પરભાવ સંબંધે
નાસ્તિત્વ સ્વરૂપે છે. ઐતરિક તે જ પદાર્થને તે-તે ભાવે સ્પષ્ટ-નાસ્તિ
જાણવું. એ બીજી ભંગ જાણવો. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. કે પ્રત્યેક પદાર્થ
સ્વ-પર ભાવે અસ્તિ-નાસ્તિ બંને સ્વરૂપવાળો છે તેથી સ્પષ્ટ અસ્તિ
નાસ્તિ એ બીજી ભંગ જાણવો, ઉપર જાણ્યાના મુજબ પ્રત્યેક પદાર્થ
ત્રિભંગાત્મક સ્વરૂપ, જાણી-સમજ શકાય, અને કદી પણ શકાય છે.
એવું સાચું તો કદી શકાય નહિ, તે માટે તે સંબંધે આપો મન
આવડ-અવગતિ, જાણવો, આ જ રીતે પ્રથમ ભંગાત્મક આદ્ય-
ના પદાર્થને પણ સંપૂર્ણત્વા, એકી સાથે કદી શકાય નહિ. તે
ત્રિભંગાત્મક આદ્ય-અસ્તિ અવગતિ જાણવો. આ જ પ્રમાણે
ત્રિભંગાત્મક આદ્ય-નાસ્તિ અવગતિ પણ સંપૂર્ણત્વા એકી સાથે કદી

રૂપે, સત્ત્વ ભંગ વચનથી અવિરુદ્ધ દોષ દોષ પણ એક જગ વચન
પ્રમાણ રૂપ છે. અન્યથા ક્યાદ્યો નિર્ણય સર્વ-પ્રસાદો મિથ્યા દુર્વર્ગનો
જુવા, આ માટે સાઓગા પ્રમાણ અને નયજ્ઞાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે
કાઠ્યું છે.

અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ, ગોચરં સર્વં સંવિદામ્ :

एकदेश विनिष्ठाये. नयस्य विषयो मतः ॥

દોષપણ પદાર્થને, તેના ત્રિકાલિદ સત્તા પડે અનંત ગુણ-પર્યાય
દિન સત્ત્વ ભંગાત્મક સ્વરૂપે જાણ્યો, તે પ્રમાણજ્ઞાન છે, તેમજ તેમાંના
દોષ એક ગુણ-પર્યાયને સામાન્ય યા વિશેષ સ્વરૂપથી અથવા દ્રવ્યાર્થિક
પર્યાયાર્થિક સ્વરૂપે વિધિ-નિર્ણય રૂપ-પ્રયોજનાનું સાદે, આભાર્યે દોષ
મેકનય સાપેક્ષ અવિરુદ્ધ જાણ્યો, તે નયજ્ઞાન છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય
છે કે, જોત-જોતાના જોણમાં પરિણામ પામતાં સદૃશ દ્રવ્યનો, આભાર્યે
દેતાદિતદ્વરીત્વમાં નયસાપેક્ષ અવિરુદ્ધજોષ તે સમ્યક્ જોષ છે.
અન્યથા ગમે તેટલો સ્પષ્ટાવજોષ દોષ તો પણ તે મિથ્યા-જોષ છે.
જ્યે દેટલાક નેના ભાષિત પંડિતોએ તર્કથી પાંચ પ્રશ્નો કરેલ છે કે :-
(પ્રશ્ન ૧) તે કયા પ્રમાણો છે જે, સંપૂર્ણ પણ પદાર્થના અર્થ-સ્વરૂપનું
પ્રતિષ્ઠાન કરે છે ? અને કયા-તે-નયો છે જે વસ્તુ સ્વરૂપના એક દેશને
જણાવે છે ? વળી પાણ આ માટે તેઓ કહે છે કે, (પ્રશ્ન. ૨) ઇન્દ્રિય
અન્ય પ્રવક્તામાં ઘટ-પટાદિના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો અવભાસ, તેમજ નયોથી
તેના અંશનો અવજોષ, અનુભવમાં આવતો નથી ? (પ્રશ્ન. ૩) ધૂમાદિ
હેતુક અગ્નિની અનુભૂતિમાં અનુભાન અને નયનો દૃશ્ય એક અનુભવ ગોચર
થતો નથી. ! (પ્રશ્ન. ૪) શબ્દ, પ્રમાણથી જાણ્યો નથી અને વૃક્ષાદિ
પદાર્થ પણ સંપૂર્ણતયા જાણ્યો નથી; તેમજ તેના એક દેશમાં; આધાર-
માળા નયો પણ દેખાતા નથી !

પ્રશ્ન : ૫- પ્રમાણથી નિરૂપિત કરામેલા અર્થના એક દેશમાં તે પ્રતિપાદન કરાતી વખતે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પ્રાર્થ અર્થ સ્વરૂપ પ્રશ્ન-શન કઇ રીતે થાય છે ?

ઉત્તર :— (૧) પ્રથમ તો અમોએ પૂર્વે જે પાંચે જ્ઞાનની પ્રમાણ અને તેને જણાવનાર પ્રમાણ સંપત્તિમાંનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે તેને જ નિગારવાથી ઉપરના પ્રશ્નોનું આપો આપ જ સમાધાન થઈ જાય તેમ છતાં ગિયા-નિગાધને શાંત કરવો જરૂરી છે.

ઉ. (૧) સ્વાદ-યુક્ત પ્રમાણ સંપત્તિમાંની વડે પ્રાપ્ત કરામેલા, પ્રમાણ પ્રમાણ જ્ઞાન, સતતઃ તેમજ પરતઃ નિત્યાનિત્યાદિ અનેક રાગ્યાર્થ અવિરલ હોઇ સંપૂર્ણ બોધ સ્વરૂપ હોય છે. તેમ છતાં આ પ્રમાણ પ્રમાણ જ્ઞાનના કોઇ પણ સ્વરૂપનું તાલીદાર પ્રતિપાદન જ્ઞાનમાંથી ગાંધિયા પાછાવના ચાર ભાગે પણ સ્વાત્-થકી જ નથી પાછા શકે છે. આ માટે તમી નમજાન સંબંધે કહ્યું છે કે :—

(૧) જ્ઞાનના વચનપદા, તાવંતા ચેચ નયાવિ સદાઓ
તે તેવ પરમમયા, સમ્મતં સમુદયા મઘ્વે ॥ ૧

(૨) તદ્દા મઘ્વે વિ, નયા મિચ્છાદિદ્વિ, મપકસ્ય પડિય
અન્નેન્ન નિમ્મિયાડણ, દ્વંતિગંમતસઘ્માવા ॥

(૩) નિયનિયવર્ણિજ્ઞા મઘ્વા, મઘ્વે નયાપર વિયાલળેમે
તે પૂજાળ દિદ્વગમજો, વિમયઈ મઘ્વે વ અઢિય વા

જેમકે નમજાન, આત્માને નિરૂપિતિયેક રૂપ-ભેદ
જેમકે નમજાન, આત્માને નિરૂપિતિયેક રૂપ-ભેદ
જેમકે નમજાન, આત્માને નિરૂપિતિયેક રૂપ-ભેદ

માણસ લાવે, સ્વાદના આશ્રય થકી કોઈપણ અન્ય નય દ્રષ્ટિના સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરતું નથી. ત્યાં સુધી તે સમ્યક્ સ્વરૂપે-પ્રમાણરૂપ હોય તેને નય-યન જાણવું. અન્યથા જીવમય લાવે-પ્રમાણ વિરુદ્ધ મિથ્યા દુર્નયવચનોનો, ક્રાંતિ આદર કરી, મિથ્યાભિમાની જીવો, સંસારમાં અનાદિથી ભટકે છે.

ઉ. (૨) ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને શાસ્ત્રકારોએ જો દે, આદાન-અહણ, પુતાની મુખ્યતાએ સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તેમ જતાં-ન્યાય-નીતિ અવિરુદ્ધ, તેમજ સમ્યક્ શાસ્ત્ર-નિરપેક્ષ ઓવદ્વિષ્ટ મતિ જ્ઞાન-જગત વ્યવહારમાં તેમજ પરમાર્થે. પ્રત્યક્ષ આધક હોય અપ્રમાણ રૂપ છે. માત્ર સર્વ સંમત છે,

ઉ. (૩) જે અનુમાન, અનાદિની ઓધ-દ્રષ્ટિ અનુસારે, તેમજ વર્ગી અધો અધ પુલાય ના ન્યાયે" પ્રવર્તે છે, તે પરમાર્થે આધક હોય છે. જ્યારે સુનય દ્રષ્ટિ તો સમ્યક્ શાસ્ત્ર સાપેક્ષ હોવાથી નિર્વિવાદ પણ ઉપ-રિક હોય છે. વળી મિથ્યા દ્રષ્ટિના નિર્પેક્ષ નિરાધાર મતિ કલ્પિત અનુમાનના અર્થો તો સર્વત્ર આધક હોઈ પરમાર્થે પણ ભવ શ્રમણના હેતુબૂત હોય. આ માટે મિથ્યા દૃષ્ટિના-જ્ઞાન સંબંધે કહ્યું છે કે

“સદસદ્ વિસેષણો, ભવહે જહિચ્છડ ઓવલભ્માઓ
નાણકલા ભાવાઓ, મિચ્છ દિટ્ઠિસ્સ અણ્ણાણ
જોગ્ગા જોગ્ગ વિવેગં અમુણંતો, સો વિવજ્જયં કુણંડ
સમ્મદિટ્ઠિ ઉણ કુણંડે તસ્સ, સદ્ધાણવિણિયોગ

ઉ. (૪) પૂર્વે પ્રમાણ સપ્તલગ્નીમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે કોઈપણ પ્રમાણના કોઈપણ અભિલાષે સ્વરૂપને પણ કમથી જણાવી શકાય છે, પરંતુ કોઈપણ નય વડે પણ સંપૂર્ણપણે જણાવી શકાય નહિ, તેમ જતાં સાથે સ્વાત્ પ્રદ જોડેલું હોવાથી જીવન અર્થોર્થો તેની અવિરુદ્ધતા, આપોઆપ જ સિદ્ધ થાય છે તે માટે જ્યારે જે અર્થ પ્રકાશાય છે

ત્યારે તેને સાપેક્ષ ભાવે તે નય-વચનતા જાણવી, આ માટે અત્રે ત્રણેય ભંગી વડે પ્રસંગાનુસાર આત્માના જ્ઞાનગુણનું સંપત્તિવાત્મક સંજ્ઞાવીએ જીએ.

- (૧) નૈગમનય દ્રષ્ટિએ :- સર્વે આત્માઓમાં જ્ઞાન ચેતના દેવ માટે સર્વે આત્માઓ જાની છે.
- (૨) શુદ્ધ સંપ્રદાનય દ્રષ્ટિએ :- આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપને ઓળખ સમ્યગ દ્રષ્ટિ આત્માઓ જાની.
- (૩) શુદ્ધ વ્યવહારનય દ્રષ્ટિએ :- આત્માર્થ સાધક દેવોપાદેય ભગવાન યથાર્થ વિવેક કરનારા દેશી તેમજ સર્વ નિરતિધર આત્મા જાની છે.
- (૪) વાચનમુક્તિનય દ્રષ્ટિએ :- આત્મવિદિતમાં ઉપયોગવાન (શુદ્ધ-ઉપાદેય) આત્માઓ જાની છે.
- (૫) નિર્ગમનય દ્રષ્ટિએ :- કપાય-નો કપાય રૂપ મોહનો, કામ, ક્રોધ અને કામોપશ્ચમ કરનારા આત્માઓ જાની.
- (૬) નિર્ગમનય દ્રષ્ટિએ :- આરે વાતિ કમોનો સર્વિયા વાતિ કરી અનંતજ્ઞાન, અનંત જ્ઞાન આશિષ અને અનંત વીર્ય અને કરીયા, કરીયાનાની-પરમાત્માઓ જાની.
- (૭) નિર્ગમનય દ્રષ્ટિએ :- અનંત આત્મગુણમાં, અત્યાગ્રાધ પામે, અનંત જ્ઞાન અદાવતારે, નિર્ગમન અને કરીયા પરમાત્માઓ જાની છે.

માટે નયોના અર્થમાં સમ્યક્જ્ઞાનની અવિરૂદ્ધતા માટે
તે નિવૃત્તિએ કહ્યું છે કે :—

ન ભવતિ યસ્મિન્નુદિતે વિભાતિ રાગગણઃ ।
તોસ્તિ શક્તિર્દિનકરકિરણાગ્રતઃ સ્થાતુમ્ ॥

ઉપર જણાવેલા સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ સમજણે કે દોષપણ દ્રવ્ય
ને સર્વદર્શી પરમાત્માએ પ્રત્યેક શાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ, નય-
ણ, દોષ પણ એક અર્થ વડે, તત્ત્વજ્ઞ આત્માઓ, અન્વય
વે, વસ્તુના પૂર્ણ સ્વરૂપને જાણી શકે છે. કેમકે અંશ
અર્થિત અભિન્ન હોય છે. આ માટે કહ્યું છે કે :—

“જે એમ જાણાઈ સો સર્વ જાણઈ,
જે સર્વ જાણઈ, સે એમ જાણઈ
વિજ્ઞાનમાસયંતો, તઓ પઞ્ચગણસાઓ;
તિતિપજ્ઞાય ચિય, તં મેદઈ માવઓ વત્થુ”
નિર્વાણપદમપ્યેકં, માવ્યતે યન્મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ,
તદેવ જ્ઞાનમુત્કૃષ્ટં, નિર્વન્ધો નાસ્તિ ભૂયસા”
સ્યાત્ સર્વમયમિત્યેવં, યુક્તં સ્વપર પર્યયૈઃ;
અનુવૃત્તિ કૃતં સત્ત્વં, પરત્વં વ્યતિરેકજં”

તે અર્થજોધક-ત્રિપદી માત્રથી જ, દ્વાદશાંગી શ્રીમત્તી રચના
ને ભગવંતો પણ ઉપર જણાવેલા અર્થથી જ કરે છે, તેનું
સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

તે અને સર્વદર્શી ત્રિલોકનાથ તીર્થકર ૨૪ મા શ્રી મહાવીર
એ જણાવ્યું છે કે આ જગત્ (૧) ઉપન્નેહ વા:-પંચાસ્તિકાય-
જગત્ કથયિત્ ઉત્પત્તિ સ્વરૂપ છે, (૨) વિગમેહ વા:-પંચાસ્તિક

કાયમ આ જગત્ કથંચિત્ વ્યય-નાશ) સ્વરૂપે છે (૩) ધ્રુવે વા-
પંચાસ્તિકાય, ઉત્પત્તિ અને નાશ ઉભય સ્વરૂપ હોવા છતાં, તે
ધ્રુવ-સ્વરૂપી પામ્ય છે.

આ જ અર્થને “ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ યુક્તં સત્ ” એ એક
શ્રી નત્વાર્થકારે જગતને અનાદિ-અનંત સત-સ્વરૂપી, ત્રિ
સ્વરૂપે જણાવેલ છે. અનંત ધર્માત્મક આ ત્રિપદીને શ્રુત યદી
સમજવા-સમજાવવા માટે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ વક્તવ્યતા સં-
ભાંગાનું સ્વરૂપ અવિસંવાદી પણે અવધારણ કરવું જરૂરી
સમસ્ત જગત સ્વરૂપમાં, કહેવા યોગ્ય અભિલાષ્ય લાવે !
અનંતગુણ અનભિલાષ્ય લાવે છે, જે કદી કોષ્ઠથી પણ ક
જ નથી, એટલે જેનું સ્વરૂપ શ્રુત દ્વારા જણાવી શકાતું ન
અભિલાષ્ય લાવેનો પણ અનંતમો ભાગ જ સર્વજ્ઞ અને સ
જ્ઞેશ્વર (કહેવાની મર્યાદા હોય) કહે છે, અને તેનો અનંત
થી અધિક ભગવાંતો (શ્રુત જ્ઞાનાવરણનો ઉદય હોય) કહે છે
પણ અનંતમો ભાગ શ્રુત રૂપે (દાદશાંગી શ્રુત રૂપે) નિમજ્જ ક
તે પમાણું દાદશાંગી રૂપે રચના માત્ર કરે છે, પરંતુ સમસ્ત
જગતને જો ક્યારેય કહેતું નથી. વળી વિવિધ દાદશાંગીની
પણ અચિંતા અધિક ભગવાંત નિર્દોષ પદ્મગુણ દાનિ-પ્રકિર
જગત જતાવતી. તેમ છતાં અર્થથી સર્વ દાદશાંગીઓ અ
ર્થના એકજ અર્થવાળી જતાવતી, કેમકે આત્માર્થ સાધક જે
જગતના સર્વ દાદશાંગીઓ, એક જ અવિરુદ્ધ અર્થવાળી જ હો
જતાવતી તેમજ અધિક વિદેશની સત્તાઓ દાદશાંગીઓ ઉપ
જગત દેશાધિપતિ હોવાથી, સાદિ અપાંતગિત જતાવતી આ માટે

અનાદિવિય આજ્ઞા મે, દેશાપાદેય મોત
આત્મા: મોતવા દેય, રૂપાદેય શ મોત

આથવો ભવહેતુઃ સ્યાત્, સંવરો મોક્ષ કારણમ્
 ર્ત્વીય માર્હતી મૃષ્ટિ, રન્યદસ્યાઃ પ્રપઠ્ચનમ્.

રત્યાઝારાધનપરા, અનંતા પરિ નિર્વૃતાઃ,
 નિર્વાન્તિ ચાન્યે કવચન, નિર્વાસ્યન્તિ તથાઽપરે,

વળી સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માઓ, પૂર્વે વત્યાવેલ પરસ્પર વિરોધી
 સદિન, સમસ્ત અનેક ત્રિભંગાત્મક પદાર્થ સ્વરૂપને વળવા-વત્યાવવા
 સમ્યક્ શ્રુતાનુસારે પાછળના ચાર ભાગાની પાળ શ્રુતવિશેષથી
 રૂપ યોગના રૂર છે, એટલે દોઢ પાળ પદાર્થને કે તેના કોઇપણ-
 સ-પરિણમનરૂપ ભાવને, નય-નિકોપ પ્રમાણ ચક્રો પ્રયોગનાનુસારે
 સંગીભાવે વત્યાવે છે. આ અર્થને શ્રીતત્ત્વાર્થકારે, “અર્વિતા નર્વિત
 ઃ” આ સૂત્રથી પ્રકાશેલ છે.

તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વળ્યું :-

દોઢપણ પદાર્થને, યા તેના શુદ્ધ-ધર્મ કે પર્યાય સ્વરૂપને, ગતિ
 પત દોઢ એક, એક જ દૃષ્ટિએ વળ્યનાર, સમજનાર ને, એકાંત
 દૃષ્ટિ આદક, તેમજ વિરોધી ધર્મનો સર્વથા અપલાપ કરનાર ને, નયા-
 રી તરીકે ઓળખાવતે, શાસ્ત્રકારોએ, તેઓને મિથ્યાદૃષ્ટિ કહીને
 નાથી આત્માર્થી આત્માઓને અગમ્ય રહેવાની શિખામાણ આપી છે,
 કે દોઢપણ સ્વરૂપનો, સ્યાદ સદિન, નિરપેક્ષ આશ્રય કરવાથી આત્મ
 વમાં અનવસ્થા, સંશય, અને સંકલેશની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી તે
 આત્મા અંતે પરમાર્થથી બ્રહ્મ થઈ અનંત દુઃખનો ભાગી થાય છે.

આ મારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :-

લિન્ન વિપય નય જ્ઞાનમાં, બે મર્વથા ન ભાગે રે,
 સો સ્વતંત્ર ભાવે રહે, મિથ્યાદૃષ્ટ પાસે રે.

સર્વાત્ર તર્ક કરતાં કૃતર્કો અનંત ગુણા હોઈ, એકાંતવાદી તેમજ બિંદુ-
દીઓનું પ્રતિવાદન કરવાનું છોડી દઈને, અત્રે-અમો અનેકાંતદર્શિને,
આદ્ય સામેક્ષ સમ્યગ્ નયદષ્ટિઓનું, કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યો છીએ :-

વ્યાર્થિક નયદષ્ટિઓ :- પ્રત્યેક પદાર્થ મુખ્યપણે સ્વગુણ સંતાપે
ત્રિકાલિક નિત્ય, એક અને અલિન્ન છે,
તેમજ ગૌણભાવે સમયે-સમયે અને
સ્વગુણમાં લિન્ન-લિન્ન સ્વરૂપે પરિણમે
(ઉત્પાદ-વ્યય સ્વરૂપી) છે.

પર્યાયાર્થિક નયદષ્ટિઓ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના અનેક લિન્ન-લિન્ન
ગુણ પરિણામથી મુખ્ય પણે ઉત્પાદ-
સ્વરૂપી અનિત્ય અને લિન્ન છે, તેમ
ગૌણભાવે દ્રવ્ય સંબંધે નિત્ય એક
અલિન્ન છે.

શુદ્ધ પારિણામિકતા નયદષ્ટિઓ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય મુખ્ય પણે, -સ્વસંબંધે-
પરિણામી ભાવે શુદ્ધ છે, તેમજ
ભાવે પરદ્રવ્ય સંબંધે પર પરિણામી
અશુદ્ધ છે.

અશુદ્ધ પારિણામિકતા નયદષ્ટિઓ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય મુખ્યપણે પરસંબંધે
પરિણામી ભાવે અશુદ્ધ છે તેમજ
ભાવે સ્વગુણ પરિણામ ભાવે શુદ્ધ

બેદ આદ્ય નયદષ્ટિઓ :- પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રત્યેક ગુણ-પર્યાય
પણે લિન્ન-લિન્ન છે, તેમજ ગૌણ
દ્રવ્યત્વે અલિન્ન છે.

ભેદ આદક નયદષ્ટિએ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય-શુદ્ધ-પર્યાય મુખ્યપણે એકતા બાંધી અભિન્ન છે, તેમજ ગૌણભાવે સ્વ-સ્વ સદાશ્ચ વડે ભિન્ન-ભિન્ન છે.

પદ્મા આદક નયદષ્ટિએ :- વર્ણાદિ યુક્ત સર્વે પુદ્ગલ દ્રવ્યો મુખ્ય પણે રૂપી છે, તેમજ ગૌણભાવે, અવ્યવ-હારાદિ-તેમજ અદૃશ્યભાવે અરૂપી છે.

રૂપતા આદક નયદષ્ટિએ :- જીવાદિ પાંચે દ્રવ્યો વર્ણાદિ રહિત રહેતાથી મુખ્ય પણે અરૂપી છે તેમજ ગૌણભાવે પર-સંયોગી ભાવે રૂપી છે.

મેકતા આદક નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે વ્યવ-એતનાદિ સમમ પદાર્થો-પદાર્થત્વ સ્વરૂપે (ઉત્પાદ-વ્યવ-નિવૃત્તિ ધર્મે) એક છે તેમજ ગૌણપણે સ્વ-સ્વ ભાવે પ્રત્યેક પદાર્થ ભિન્ન-ભિન્ન ભાવાદિ યુક્ત ભિન્ન-ભિન્ન છે.

કતા આદક નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે જીવો અનંતા છે, તેનાથી પુદ્ગલો અનંતા-અનંત છે, તેનાથી જીવા જીવાદિરૂપ કાળ અનંતો, તેનાથી લોકાલોક સ્વરૂપી ક્ષેત્ર અનંતું છે તેનાથી જીવ દ્રવ્યના શુદ્ધ-પર્યાય અનંતા છે, ત્યારે ગૌણ-ભાવે, પ્રત્યેક દ્રવ્યો સમયે-સમયે ઉત્પાદ-વ્યવ-પ્રીત્ય ભાવે એક સ્વરૂપી છે.

તેયત્વ-પ્રમેયત્વ નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે આત્માના જ્ઞાન શુદ્ધ વડે સર્વે દ્રવ્યો જ્ઞેય છે, અને તેના સમસ્ત શુદ્ધ પર્યાયો પ્રમેય છે, તેમજ ગૌણ ભાવે, સમસ્ત-પરસ્વરૂપ, અજ્ઞેય અને અપ્રમેય છે.

અજ્ઞેયત્વ-અપ્રમેયત્વ નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે સમગ્ર પર દ્રવ્યો અને તે
સમસ્ત ગુણ-ધર્મો અવરૂપ, પર દ્રવ્ય
અજ્ઞેય-અપ્રમેય છે, તેમજ ગૌણ
જાને ધર્મે સમગ્ર સ્વરૂપ જ્ઞેય-પ્રમેય છે.

સ્વ પરિણામીત્વ નયદષ્ટિએ :- સર્વે દ્રવ્યો, મુખ્યપણે સ્વ-ગુણ ધર્મ
પરિણામ પામતા હોઈ સ્વ પરિણામી છે
તેમજ ગૌણભાવે પરસંયોગે
પરિણામી છે.

પરપરિણામીત્વ નયદષ્ટિએ :- જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો મુખ્યપણે
સંયોગી ભાવે, પરપરિણામી છે, તેમજ
ગૌણભાવે સ્વપરિણામી છે.

સામાન્ય આકલક નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે સમસ્ત દ્રવ્યોને અસ્તિત્વ
ભાવે સામાન્ય પાતું છે, તેમજ
ગૌણભાવે પરસ્પર લિપ્તલિપ્ત સ્વરૂપ
વિશેષપણું છે.

વિશેષતા આકલક નયદષ્ટિએ :- પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રત્યેક લિપ્ત-લિપ્ત ગુણ
પર્યાયો, મુખ્યપણે, વિશેષ સ્વરૂપી છે, તે
એકત્વિક ભાવે તેઓને સામાન્યપણું

અસ્તિત્વનય દષ્ટિએ :- મુખ્યપણે પ્રત્યેક દ્રવ્યને સ્વદ્રવ્ય, સ્વ
સ્વકાળ અને સ્વભાવ પણે અસ્તિ
છે, તેમજ ગૌણભાવે, પરદ્રવ્ય, પર
પરકાળ અને પરભાવ
નાસ્તિપણું છે.

ત્રિતય દૃષ્ટિએ :- મુખ્યપણે પ્રત્યેક વસ્તુને પર-દ્રવ્ય, પર-
ક્ષેત્ર-પર-કાળ અને પર-ભાવપણે નારિત-
પણું છે, તેમજ સ્વ-સ્વરૂપે અસ્તિપણું છે.

ક્રિતય દૃષ્ટિએ :- મુખ્યપણે સંસારી હોયો શુભાશુભ કર્મના
ઉદયે, યોગયત્રી શુભાશુભ કર્મો કરે છે
અને નવિત શુભાશુભ કર્મો આંધે પામ
છે. તેમજ ગૌણભાવે જ્ઞાનાદિ સ્વશુચ
પરિણામી પણ છે.

દોષતર નયદૃષ્ટિએ :- મુખ્યપણે પ્રત્યેક આત્મા, આત્મ ગુણ
પર્યાયમાં પરિણામી છે, વ્યારે ગૌણભાવે-પર
પરિણામી પણ છે.

શ્યય નય દૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય શુદ્ધ-કાર્ય-કારણ શરૂથી
છે તેમજ ગૌણભાવે ત્રિકાલિક વિવિધ
સત્તા સ્વરૂપી છે.

વિવહારનય દૃષ્ટિએ :- મુખ્યપણે, પ્રત્યેક દ્રવ્ય વિવિધ કાર્ય-કારણ
ભાવોના આધાર સ્વરૂપ છે, તેમજ ગૌણ
ભાવે શુદ્ધ એકજ પરિણામ સ્વરૂપી છે.

સ્થિતા આહક નયદૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક આત્મા મુખ્યપણે જ્ઞાન-દર્શન
ચારિત્ર-તપ-વીર્ય અને ઉપયોગાદિ ર
ગુણમય છે, તેમજ ગૌણભાવે પર-પરિણા
પણું છે.

શુદ્ધતા આહક નયદૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક સંસારી આત્મા મુખ્યપણે કર્મ
કર્તા, કર્મનો ભોક્તા અને કર્મનો ર
છે, તેમજ ગૌણભાવે જ્ઞાનાદિ પરિણામય
પણું છે.

સત્ત્વ-અપ્રમેયતા નાદદિગ્તિએ :- મુખ્યપણે સમગ્ર પર દ્રવ્યો અને તેનું સમસ્ત ગુણ-ધર્મીય સ્વરૂપ, પર હોઈ અજેય-અપ્રમેય છે, તેમજ ગૌણભાવે માને ધર્મે સમગ્ર સ્વરૂપ જ્ઞેય-પ્રમેય છે.

પરિણામીતા નાદદિગ્તિએ :- સર્વે દ્રવ્યો, મુખ્યપણે સ્વ-ગુણ ધર્મીય પરિણામ પામતા હોઈ સ્વ પરિણામી છે તેમજ ગૌણભાવે પરસંયોગે પર પરિણામી છે.

સપરિણામીતા નાદદિગ્તિએ :- એવું અને પુરુષદ્રવ્યો મુખ્યપણે પર સંયોગી ભાવે, પરપરિણામી છે, તેમ ગોણ્યભાવે સ્વપરિણામી છે.

સામાન્ય સાદૃશ્ય નાદદિગ્તિએ :- મુખ્યપણે સમસ્ત દ્રવ્યોને અસ્તિત્વા ભાવે સામાન્ય પાળું છે, તે ગોણ્યભાવે પરસ્પર વિવિધતા વિવેકપાળું છે.

સ્વરૂપ સાદૃશ્ય નાદદિગ્તિએ :- પદ્યેક દ્રવ્યના સ્વરૂપ વિવેક-પરિણામ, મુખ્યપણે સામાન્ય સાદૃશ્ય છે, તે ગોણ્યભાવે પરસ્પર વિવિધતા વિવેકપાળું છે.

સ્વરૂપ સ્વરૂપ નાદદિગ્તિએ :- મુખ્યપણે સ્વરૂપ સ્વરૂપ સાદૃશ્ય છે, તે ગોણ્યભાવે પરસ્પર વિવિધતા વિવેકપાળું છે.

વતનય દષ્ટિએ :- મુખ્યપણે પ્રત્યેક વસ્તુને પર-દ્રવ્ય, પર-
દેવ-પર-કાળ અને પર-ભાવપણે નાશિત-
પણું છે, તેમજ સ્વ-સ્વરૂપે અસ્તિત્વપણું છે.

દિક્તનય દષ્ટિએ :- મુખ્યપણે સંસારી જીવો શુભાશુભ કર્મના
ઉદ્ભવે, યોગયત્રી શુભાશુભ કર્મો કરે છે
અને નવિન શુભાશુભ કર્મો બાધે પણ
છે. તેમજ ગૌણભાવે જ્ઞાનાદિ સ્વશુભ
પરિણામો પણ છે.

કોત્તર નયદષ્ટિએ :- મુખ્યપણે પ્રત્યેક આત્મા, આત્મ શુભ
પર્યાયમાં પરિણામી છે, જ્યારે ગૌણભાવે-પર
પરિણામી પણ છે.

સ્વય નય દષ્ટિએ :- પ્રત્યેક દ્રવ્ય શુદ્ધ-કાર્ય-કારણ સ્વરૂપો
છે તેમજ ગૌણભાવે ત્રિકાલિદ વિવિધ
સત્તા સ્વરૂપો છે.

યવહારનય દષ્ટિએ :- મુખ્યપણે, પ્રત્યેક દ્રવ્ય વિવિધ કાર્ય-કારણ
ભાવોના આધાર સ્વરૂપ છે, તેમજ ગૌણ-
ભાવે શુદ્ધ એકજ પરિણામ સ્વરૂપો છે.

હતા આલેક નયદષ્ટિએ :- પ્રત્યેક આત્મા મુખ્યપણે જ્ઞાન-દર્શન-
આદિત્ર-તપ-તીર્થ અને ઉપયોગાદિ સ્વ
શુભમય છે, તેમજ ગૌણભાવે પર-પરિણામો
પણ છે.

મશુદ્ધતા આલેક નયદષ્ટિએ :- પ્રત્યેક સંસારી આત્મા મુખ્યપણે કર્મનો
કર્તા, કર્મનો ભોક્તા અને કર્મનો હર્તા
છે, તેમજ ગૌણભાવે જ્ઞાનાદિ પરિણામનાજો

શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપમાની અને મિથ્યા દર્શિના જ્ઞાન આપારકરે
જાણવેલ છે :

ચક્ષુષ્મન્ત સ્ત એહ, મે થુતજ્ઞાન ચક્ષુઃ,
સમ્યક્ તદૈવ પડ્યન્તિ માનન્ હેમેતરાન્ નરાઃ
કુકુલ્યં કુલ્યમા માતિ, કુન્યં ચા કુલ્યવત્સદા,
દુઃસે મુસાઃ ધિયા કુપ્સા, કલ્લૂ કણ્ઠ્યકાદિ વ

વળી નિક્ષેપ સંબંધે જ્ય-ન્યથી પણ દોષ પણ પદાર્થનું તેના
સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ સ્વરૂપ એમ ચારે નિક્ષેપથી યથાર્થ સ્વરૂપે જણ
કરવાથી, તે પદાર્થનો યથાર્થ અવિસંવાદી બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યંત
એકાંગી-એકાંતિક બોધ, અયથાર્થ-અદિતકારી હોઇ, મિથ્યા સમજવો કે
પણ વસ્તુનો, યથાર્થ બોધ, કરવા માટે જ્ય-ન્યથી ચાર-નિક્ષેપાનું કિંદ
સ્વરૂપ ત્રીજે મુજબ શાસ્ત્રથી જાણી, સર્વત્ર યથાયોગ્ય વિવેકવાન જ

નામ નિક્ષેપ :- દોષ પણ પદાર્થને તેના વાચક શબ્દ (નામ)ને
જાણવો, તે નામ નિક્ષેપ.

સ્થાપના નિક્ષેપ :- દોષ પણ પદાર્થને તેના આધારના સંબંધથી
આદૃતિ વિશેષે-જાણવો, તે સ્થાપના નિક્ષેપ.

નિક્ષેપ :- દોષ પદાર્થને તેની ત્રિકાલિક સમાર્થી (શુદ્ધ-ધર્મો)
જાણવો તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ.

નિક્ષેપ : દોષ પણ વસ્તુને તેના ધર્મો પરિણમન રૂપ-ભાવ
સ્વરૂપથી જાણવી યા સમજવી તે ભાવ નિક્ષેપ.

આ ચારે નિક્ષેપાને પણ “પ્રત્યેકં ચતુર્વિધં” એ શાસ્ત્ર વચનથી દર્શકને
ચાર બેઠથી સમજવો જરૂરી છે. પ્રસંગથી દર્શાવે રૂપે અનિવાર્ય

ગુરુતત્ત્વ સાસ નક્ષત્રથી ઇચ્છિત સ્વરૂપ જાણાવીએ છીએ, નામ-સ્થાપના, નિક્ષેપ મુગમ હોવાથી અત્રે લીધા નથી. ગુરુતત્ત્વના મહત્ત્વ માટે સમજાવું કે

સામાન્યથી સર્વકાળે-સર્વ ક્ષેત્રે દેવતત્ત્વ અને ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ મુખ્યતાએ ગુરુ તત્ત્વને આધીન હોય છે. તેથી ગુરુ તત્ત્વને શાસ્ત્રીય (૧૧) નિક્ષેપથી જાણાવીએ છીએ. જેથી ધર્માભિલાષી જીવોને ગુરુતત્ત્વત્રયીની પ્રાપ્તિ મુક્તિ મળે. [પ્રથમ મુખ્ય ચાર નિક્ષેપથી જાણાવીએ છીએ]

- (૧) દ્રવ્ય સાધુ :- નવવિધ [ધન, ધાન્ય, ક્ષેત્ર, વારસુ, રૂપ્ય, મુવર્ણ, કુપ્ય અને દ્રિપદ-ચતુષ્પદ] પરિગ્રહના ત્યાગી હોય તે.
- (૨) ક્ષેત્ર સાધુ :- અણુગારી [ધર-ક્ષેત્રાદિ સ્થાનના પ્રતિજ્ઞા વગરના] હોય તે.
- (૩) કાળ સાધુ :- જીવજીવ સુધીની-મહાનતાદિ-પ્રતિજ્ઞાવંત હોય તે.
- (૪) ભાવ સાધુ :- રાગ દ્વેષાદિનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરતાં હોય તે.

ઉપરના ચાર નિક્ષેપના પ્રત્યેકના ચાર-ચાર બેદો નીચે મુજબ જાણવા.

- (૧) દ્રવ્યથી દ્રવ્ય સાધુ :- લિંગ ઉપકારણાદિ યુક્ત હોય તે.
- (૨) ક્ષેત્રથી દ્રવ્ય સાધુ :- ગૃહસ્થના આવાસથી અગગો હોય તે.
- (૩) કાળથી દ્રવ્ય સાધુ :- પર્વ-કલ્યાણકાદિ તિથિનો આધરાષ્ઠક હોય તે.
- (૪) ભાવથી દ્રવ્ય સાધુ :- આજ્ઞાવર્તી (અદાર હૃદયર શીઘ્રંગ રથના ધારક) હોય તે.

- (૧) દ્રવ્યથી ક્ષેત્ર સાધુ :- મહા મંદિર, ઉપાશ્રયના ધારક હોય તે.
- (૨) ક્ષેત્રથી ક્ષેત્ર સાધુ :- આશ્રન સ્થિર હોય તે.
- (૩) કાળથી ક્ષેત્ર સાધુ :- નવ કદથી વિહારવંત હોય તે.
- (૪) ભાવથી ક્ષેત્ર સાધુ :- આયતન સ્થાનમાં રહે તે.

(૧) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૨) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૩) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે. "જો કોઈ જાણે છે"

(૪) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૧) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૨) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૩) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

(૪) જો કોઈ જાણે છે કે તેના જીવનમાં શાંતિ અને સુખ હોય તે, તેને જાણ છે.

હિપર જાણવેલ જમણ-સાધુ જાણે છે:-સંઘર્ષ, ગુરુ તત્ત્વના આ બનમાં સામાન્યથી એવો નિયમ હોય છે કે, જે જીવે, જેવા-ગુરુમાં જ હોય છે, તે-તેના-ગુરુએ. જાણવેલ શુદ્ધ કે-અશુદ્ધ, દેવ, અને ધર્મ સ્વરૂપમાં જ પ્રીતિ-પ્રતીતિ પૂર્વક, પ્રવર્તન કર્યા કરે છે. માટે-મોક્ષ આત્માએ, સૌ પ્રથમ ગુરુતત્ત્વમાં સંવેગપાક્ષિક ગીતાર્થનાની યથા પરીજ્ઞા કરીને, પછી-ગુરુમાં ગુરુ બુદ્ધિ સ્થાપવી જોઈએ. કેમ કે-અ બુદ્ધિવાળા જીવો, સાધુના વેશથી-તેને ગુરુ માને છે, અને મધ્ય બુદ્ધિવાળા જીવો, સાધુનું બાહ્ય આચરણ જુવે છે, જ્યારે આત્મા આત્માએ તો ધર્મગુરુની આત્મ પરિણતિને જાણવા નિરંતર પ્રયત્નશી હોય છે,

આ માટે કહ્યું છે કે :-

વાલઃ પશ્યતિ લિંગં, મધ્યમ બુદ્ધિર્નિર્ધાર્યતે વૃત્તં;
આત્મ તત્ત્વં તુ બુધઃ, સર્વ યત્નેન

આ માટે કહ્યું છે કે :-

“જ્ઞાન પ્રકાશે રે ગોપ તિગિર દરે, જોડને સહગુરુ સર;
તે નિજ દેજે રે સત્તા ધર્મની, ગિદાનંદ લરપૂર.”

વળી પણ કહ્યું છે કે :-

“પ્રવચન અંજન જો સહગુરુ કરે, દેજે પરમ નિધાન જીનેશ્વર
હૃદય નયણ નિહાજે જગધામી, મહિમા મેરુ સમાન જીનેશ્વર

લબ્ય આત્મામાં મોક્ષ પ્રાપ્તિનું ધ્યેય બંધાયા પછી મુશ્યું
પરમાત્મ પદ પ્રાપ્તિનો, શાસ્ત્રથી અવિરૂધ્ધ, મોક્ષ માર્ગ (મૌન
સ્થાનક સ્વરૂપે) બનવાવે, તે પણ સ્પષ્ટ થકી ના સાપેક્ષ અવિ-
ભાવે યથાર્થ બતાવાવે છે. કેમકે સંવેગી, શુદ્ધ પ્રરૂપક તો,

ધર્મતત્ત્વની નિશ્ચય-વ્યવહારની નીચે મુજબની ચોભંગી ર
પ્રરૂપણા કરે છે.

- (૧) સ્વ-સંબંધે પોતે જો કંઈ કહે છે, તેજ નિશ્ચયથી સાચું
ન કહે. પરંતુ શાસ્ત્રને આગળ કરે
- (૨) વ્યવહાર થકી સ્વ-સંબંધે, પોતે જો કંઈ કરે છે અને કહે :
પોતાની શ્રદ્ધા, પ્રતીતિ અને રૂચિ જણાવે.
- (૩) પર-સંબંધે, (વિરૂદ્ધ આચરણવાળા) તેઓ સર્વથા
જોટા છે, તેમ ન કહે.
- (૪) વ્યવહાર થકી પર-સંબંધે, તેઓ-
પક્ષપાતી હોય, તે બતાવે.

આ માટે કહ્યું છે કે :-

जिनै नानुमतं किंचित्. निषिद्धं
कार्यं भाव्य मदंभेने, त्येपाज्ञा

છેવટે જણાવવાનું કે ભવ-બીડ શુદ્ધ પ્રરૂપક તો વિશેષે કરીને પોતાને
પરિણીત ક્રિયા લાગવા. ન-દે, કેમ કે-“આણાણ ઘમ્મો” એ સૂત્ર
, સિધ્ધના હિતાર્થે હોઈ, શિષ્યે એ વચનને અનુસરવાનું છે. ગુરૂએ
જીકાર સમાચારી સાચવતી જોઈએ.

આ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :-

પરં પરિણતી અપત્તી કરી માને, વર્તે આરત ધ્યાને;
બંધ-મોક્ષ-કારણ ન પીછાને, તે પહેલે ગુણદાણે.

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ જીવાજીવાદિ રૂપ પંચાસિત કાયમય આ જગત,
દૃ-વ્યય-ધ્રુવ ભાવમાં પરિણામ પામતું હોવાથી તે જ સ્વરૂપે સમસ્ત
તે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે શ્રી સર્વજ્ઞ ભગવંતો એ યથાર્થ અવિરૂદ્ધ
જણાવેલ છે. તેમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યને તેમજ તેના પ્રત્યેક પર્યાય (પરિ-
ણ)ને સ્વ-દ્રવ્ય, સ્વ-ક્ષેત્ર, સ્વ-કાળ અને સ્વ-ભાવથી સ્થાદ અસ્તિ
પે જાણવા, તેમજ પર-દ્રવ્ય, પર-ક્ષેત્ર, પર-કાળ અને પર-ભાવથી
દ નાસ્તિ સ્વરૂપે જાણવા માટે પ્રથમ તો પ્રત્યેક દ્રવ્યના દ્રવ્ય-ગુણ
પર્યાયને કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન સમજવા જોઈએ. આ માટે
સ્વરૂપને જણાવનારી દૃષ્ટિ, તે દ્રવ્યાર્થિક નય, અને પર્યાય સ્વરૂપને
જાણનારી દૃષ્ટિ તે, પર્યાયાર્થિક નયદૃષ્ટિ. એ બંને દૃષ્ટિએ સાપેક્ષ ભાવે
તાં પદાર્થનો (દ્રવ્યનો) અવિરૂદ્ધ સર્વાંગી જોષ પ્રાપ્ત થાય છે, દ્રવ્યા-
ક નયની દૃષ્ટિએ, પ્રત્યેક દ્રવ્યને-“ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્” એ વચનાનુસાર
ગુણ-સત્તા અને તેના સમસ્ત પરિણામો (પર્યાયો) સહિત નિત્ય
જીવું, તેમજ-પર્યાયાર્થિક નય દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક-દ્રવ્યોના સકળ-પર્યાય
રેણુમનોને, પૂર્વાપર ભાવથી ઉત્પાદ-વ્યય યુક્ત અનિત્ય જાણવા,
આથી પર્યાયાર્થિક નય દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય પણ વિનાશી જણાશે અને
જ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિક નય દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય, સકળ ગુણ પર્યાયની સત્તા
સહિત નિત્ય જણાશે. કેમકે પ્રત્યેક દ્રવ્ય, ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્પાદ-

(૩) વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ :- (૧) શુદ્ધ વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ, આત્મ કેવળ પોતાના જ જ્ઞાનાદિ ગુણ-પર્યાયમ ઉપશમિક, ક્ષાયિક, તેમજ ક્ષયોપશમિ ભાવમાં પરિણામી છે, અન્ય કોઈ દ્રવ્યો પરિણામનો કર્તા નથી તેમજ તે કારણ પણ નથી. (૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ:-પ્રત્યેક સંસારી આત્મા મન-વચ અને કાય યોગ પરિણમનનો કર્તા-ભોક્તા પણ છે.

(૪) ઋણસૂત્ર નય દૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક સંસારી આત્માઓ પોત પોતા જ્ઞાનાવરણાદિ અષ્ટવિધ કર્મોના ઉપશમ ક્ષય અને ક્ષયોપશમ ભાવમાં તેમ વિવિધ ઔદયિક ભાવમાં ઉપયોગવા છે, તેમાં આત્માર્થ સાધકતા શુદ્ધ ઉપયોગ પરિણામે જાણવી.

(૫) શબ્દ નય દૃષ્ટિએ :- આત્માના ઉપર જણાવેલા પંચવિધ ભાવવાળા, અનેક સ્વરૂપી શુદ્ધા શુદ્ધ સ્વરૂપે યથા-તથ્ય સ્વરૂપે જાણવા-જણાવવા માટે જે-જે શબ્દાદિનો ઉપયોગ કરાય, તે-તે સ્વરૂપે આત્મ-સ્વરૂપ જાણવું જેમકે-યોગીને યોગી કહેવાય, ભોગીને ભોગી કહેવાય, ત્યાગીને ત્યાગી કહેવાય તેમજ જ્ઞાનીને, જ્ઞાની અને તપસ્વીને, તપસ્વીને કહેવા, છત્યાદિ.

(૬) સમન્નિર્ગદ નય દૃષ્ટિએ :- જે-જે આત્મા, મોક્ષનીય કર્મ સંબંધી-જે-જે-કર્મોના-ક્ષય, ઉપ

પરમ સદિત શુદ્ધ શુદ્ધ-જે-જે-પરિણામ-
વાળો હોય, તે યદી તેને-તે-તે-ગુણ-
સ્થાનકે જાણવો.

એ :- આત્માને, સ્વતઃ તેમજ પરતઃ શુદ્ધ
શુદ્ધ અનેક લાવ સદિતનો એક જ લા
મુખ્ય પણે જાણવો, દૃષ્ટાંત તરીકે-કે
એક શેઠને, અનેક દુકાનો છે, તેમજ કે
વ્યક્તિ શુભાશુભ અનેક પ્રકારની યો
પ્રવૃત્તિવાળો છે, અનેક દુકાનોના મા
હોવા છતાં તે તમામ દુકાનોના નફા-તો
સરવાળા-ગાદગાદી બાદ જે નફો,
ખોટ જણાય, તે મુજબ જ તેની કે
ઇન્કમેટેક્સ-ખાતા વિગેરેમાં સ્વીકાર
તે મુજબ આ નવ મુખ્યપણે શુભ કે
યોગ યદી આત્માને સારો વા મે
છે. મુખ્યપણે તો આત્માને વિષે
નવ પ્રમાણે સંપૂર્ણ ક્ષાવિકલાવના
લાવ યદી પરમાત્મપણું જાણવું.

આ પ્રમાણે અમોએ યથામતિ સાતે નયોથી, શાસ્ત્રાનુ
અશુદ્ધ-અને સ્વરૂપથી, આત્મ સ્વરૂપને, યથાર્થ અવિ
ખાવેલ છે, નયોમાં સોથી સ્થૂલ સ્વરૂપ ગ્રાહી, નૈગમય
મ સ્વરૂપ ગ્રાહિતા જાણવી તથાપિ કોઈ પણ નવ વચન
ય નયના સ્વરૂપથી સર્વથા અલગ કે વિરોધી હોવું
ત્ર સ્વરૂપ-સાપેક્ષતા હોય તો તે સુનયનચન છે આવી
માણ-જ્ઞાન રૂપ હોઈ આત્મ હિતકર જાણવી, અન્યથા
તો કેવળ શંસયની તેમજ સંકરેની વૃદ્ધિ કરાવનાર હોય.

પરામ સહિત શુદ્ધા શુદ્ધ-જે-જે-પરિણામ-
વાળો હોય, તે યદી તેને-તે-તે-શુભ-
રચનાદે જાણ્યો.

એવં મન નય દષ્ટિએ :- આત્માને, સ્વતઃ તેમજ પરતઃ શુદ્ધા
શુદ્ધ અનેક ભાવ સહિતનો એક જ ભાવે
મુખ્ય પણે જાણ્યો, દૃષ્ટાંત તરીકે-કાર્મ
એક શરતે, અનેક દુકાનો છે, તેમજ કોઈ
વ્યક્તિ શુભાશુભ અનેક પ્રકારની યોગ-
પ્રવૃત્તિવાળો છે, અનેક દુકાનનો માલિક
હોવા છતાં તે તમામ દુકાનોના નફા-તોટાના
સરવાળા-ખાદ્યાપત્રી ખાદ જે નફો, યા =
ખોટ જણાય, તે મુજબ જ તેની શેકાર્મ-
ધન્ધમટેક્ષ-ખાતા વિગેરેમાં સ્વીકારાય છે
તે મુજબ આ નય મુખ્યપણે શુભ કે અશુભ
યોગ યદી આત્માને સારો યા મોટો કહે
છે. મુખ્યપણે તો આત્માને વિગે પછ, આ
નય પ્રમાણે સંપૂર્ણ ક્ષાયિકભાવના પરિણામન
ભાવ યદી પરમાત્મપણું જાણવું.

આ પ્રમાણે અમોએ યથામતિ સાતે નયોથી, શાસ્ત્રાનુસારે, શુદ્ધ
અશુદ્ધ-ગ-ને સ્વરૂપથી, આત્મ સ્વરૂપને, યથાર્થ અવિરૂદ્ધ સ્વરૂપે
ખાવેલ છે, નયોમાં સૌથી સ્થૂલ સ્વરૂપ ગ્રાહી, નેગમથી ઉત્તરેષ્ઠતર
મ સ્વરૂપ ગ્રાહિતા જાણવી તથાપિ કોઈ પણ નય વચન કોઈ પણ
પ નયના સ્વરૂપથી સર્વથા અલગ કે વિરોધી હોવું જોઈએ નહિ.
1 સ્વપક્ષ-સાપેક્ષતા હોય તો તે સુનયનન છે. આવી સાપેક્ષતા તે
જ્ઞાન-જ્ઞાન રૂપ હોઈ આત્મ સિતકર જાણવી, અન્યથા મિથ્યા-પ્રલાપો
જનમ જાણવી તેમજ અન્યથા વદિ પ્રવાનનર રેય નહ.

(૩) વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ :- (૧) શુદ્ધ વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ, એ કેવળ પોતાના જ જ્ઞાનાદિ ગુણ-પર્યા ઉપશમિક, ક્ષાયિક, તેમજ ક્ષોભાવમાં પરિણમી છે, અન્ય કોઈ જ પરિણામનો કર્તા નથી તેમજ કારણ પણ નથી. (૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ:- પ્રત્યેક સંસારી આત્મા મન અને કાય મોગ પરિણમનનો કર્તા-ભે પણ છે.

(૪) મહત્ત્વસૂત્ર નવ દૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક સંસારી આત્માઓ પોતા પોતા માનાવરણાદિ અણનિધ કર્મોના વિપ ક્ષાય અને ક્ષયોપશમ ભાવમાં તે વિનિધ ઔદનિક ભાવમાં વિપક્ષ છે, તેમા આત્માર્થ સાધકતા શુદ્ધ વિપ પરિણામે વ્યાપ્તી.

(7) આપણા દર્શન :- આપણા ઉપર જગતના બધાં બધાં
 વાળા, અનેક સારી સજ્જ સજ્જ
 વાળા બધા સારી સજ્જ સજ્જ
 જે જે સજ્જ સજ્જ સજ્જ, જે
 સજ્જ સજ્જ સજ્જ સજ્જ
 સજ્જ સજ્જ સજ્જ સજ્જ
 સજ્જ સજ્જ સજ્જ સજ્જ
 સજ્જ સજ્જ સજ્જ સજ્જ
 સજ્જ સજ્જ સજ્જ સજ્જ

[illegible]

પ્રથમ પ્રકરણ શુદ્ધ શુદ્ધ-તે-તે-પરિણામ-
 પાછો દેખ, તે પાછો તે-તે-તે-મુજ-
 રહાની સ્વતંત્ર.

કિંતુ નવ સિદ્ધિ :- આગળ, આના જેવજ પના શુદ્ધ
 શુદ્ધ અનેક આપ પ્રકરણો છે જે આને
 મુજ પાછો સ્વતંત્ર, હાલ તેની-તેની
 એક છે. અનેક દુકાનો છે, જેમ-તેમ
 વ્યક્તિ મુજમુજ અનેક પ્રકારની પોત
 પ્રકરણો છે, અનેક દુકાનો આપે
 દેખા અને તેમજ દુકાનોના નકા-તોડાના
 સ્વતંત્ર-પાછાથી પાદ જે નકા, વા
 ખોટ સ્વતંત્ર, તે મુજમુજ જે તેની સ્વતંત્ર-
 દ-દમરેક-આના વિશેષમાં સ્વતંત્ર છે
 તે મુજમુજ આ નવ મુજમુજે મુજ કે અન્ય
 પોત મુજ આગળે આને વા ખોટો છે
 છે. મુજમુજે તે આગળે વિશેષ પજ, આ
 નવ પ્રમાણે સ્વતંત્ર દાનિકતાના પરિણામ
 આપ મુજ પરમાત્માપણે સ્વતંત્ર.

આ પ્રમાણે અંગેએ મયામતિ સાને નયોથી, શાસ્ત્રાનુસારે, શુદ્ધ
 અદ્યુદ્ધ-અને સ્વરૂપથી, આત્મ સ્વરૂપને, મયામ અવિરૂદ્ધ સ્વરૂપે
 રહેલ છે, નયોમાં સૌથી સ્વૂલ સ્વરૂપ પ્રાપ્તી, નેમમથી ઉત્તરોત્તર
 સ્વરૂપ આદિના સ્વતંત્રી તમાપિ દોષ પજ નવ વચન દોષ પજ
 નપના સ્વરૂપથી સર્વથા અલગ કે વિરોધી દોષુ વેદ્યએ નહિ.
 સ્વપક્ષ-સાપેક્ષતા દોષ તે તે મુજમુજ છે આવી સાપેક્ષતા તે
 જ્ઞાન કે દોષ આત્મ દિતકર સ્વતંત્રી, અન્યથા મિથ્યા-પ્રત્યયો
 ના અંશપતિ તેમજ સંકલેની વદિ કરાવનાર દોષ છે

(૩) વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ :- (૧) શુદ્ધ વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ, અકેવળ પોતાના જ જ્ઞાનાદિ ગુણ-ગુણિય ઉપશમિક, દ્વાયિક, તેમજ સુષોપત્તિ ભાવમાં પરિણમી છે, અન્ય કોઈ કોઈ પરિણામનો કર્તા નથી તેમજ તે કારણ પણ નથી. (૨) અશુદ્ધ વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ:- પ્રત્યેક સંસારી આત્મા મન-ભેદ અને કાય યોગ પરિણમનને કારણે મન-ભેદ પણ છે.

(૪) સામાન્ય નય દૃષ્ટિએ :- પ્રત્યેક સંસારી આત્માઓ પોતા પોતાના જ્ઞાનાવરણો દ્વારા અવિદ્યા ક્રમેના ક્રમેના કાય અને સુષોપત્તિ ભાવમાં મન-ભેદ નિર્મિત આત્મિક ભાવમાં અવિદ્યા છે, તેમા આત્માર્થ સાધ્યતા શુદ્ધ મન-ભેદ પરિણામે આવે છે.

૧. આત્માના કાય અને સુષોપત્તિ ભાવમાં મન-ભેદ નિર્મિત આત્મિક ભાવમાં અવિદ્યા છે, તેમા આત્માર્થ સાધ્યતા શુદ્ધ મન-ભેદ પરિણામે આવે છે.

આત્માના કાય અને સુષોપત્તિ ભાવમાં મન-ભેદ નિર્મિત આત્મિક ભાવમાં અવિદ્યા છે, તેમા આત્માર્થ સાધ્યતા શુદ્ધ મન-ભેદ પરિણામે આવે છે.

१००० रुपय
 १००० रुपय
 १००० रुपय

[illegible]

1. પ્રમાણે અંગેએ મથાગતિ સાતે નયોત્તી, શારદાનુસારે, શુદ્ધ
 શુદ્ધ-ગાને સ્વરૂપી, આત્મ સ્વરૂપને, મથાર્થ અવિરૂદ્ધ સ્વરૂપે
 રેલ છે, નયોગી સૌથી સ્થૂલ સ્વરૂપ આદી, નૈગમથી હિતગતર
 સ્વરૂપ આદિના જનજની તમાપિ દોષ પામુ નય વચન દોષ પામુ
 ના સ્વરૂપથી સર્વથા અલગ દે વિરાધી હોયું નેત્રીએ નહિ.
 પશુ-સાધેશ્વતા હોય તો તે સુખપત્રન છે આવી સાધેશ્વતા તે
 જ્ઞાન રૂપ હોઈ આત્મ હિનકર જાણી, અન્યથા મિથ્યા-પ્રલાપો
 1 શંકાપત્રી તેમજ સંકલેની પ્રદિ કરાવનાર હોય છે

ચૌદ માર્ગણા સ્થાનો :- (૪) ગતિ, (૫) ઈન્દ્રિય, (૬) કામ, (૩)
 (૩) વેદ, (૪) કપાય, (૮) જ્ઞાન, (૭)
 (૪) દર્શન, (૬) લેશ્યા, (૨) ભવ્યત્વ,
 સમ્યક્ત્વ, (૨) સંજ્ઞા, (૨) આકાર.

આ પ્રમાણે ચૌદ માર્ગણા સ્થાનના (૧૨) બેદો છે.

ચૌદ ગુણસ્થાનો :- (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩)
 (૪) અવિરતિ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ, (૬)
 (૭) અપ્રમત્ત, (૮) અપૂર્વકરણ, (૯) અ
 યાદર સંપરાય, (૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય, (૧૧)
 મોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગી
 (૧૪) અયોગી દેવળી.

ઉપર જણાવેલ સમસ્ત માર્ગના સ્થાનોનું સ્વરૂપ અને તેમ
 પરિણામરૂપ હેતુ સહિત ચૌદ (૧૪) ગુણસ્થાનઠાનું સ્વરૂપ અ
 શુદ્ધ આત્મિક ગુણોના આવિર્ભાવમાં મોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષ
 અને ક્ષાયિકાદિ ભાવોનું સ્વરૂપ ગુરુ-ભગવંત પાસેથી યથાર્થ સમજ
 નિશ્ચય જ્ઞાનથી આત્માને અવશ્ય નિઃશંક મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થ

કોઈ પણ પદાર્થનો, નામ-ગતિ-ગુણ કે-ક્રિયા-પરિણામ
 જે બોધ તેને સામાન્ય બોધ જાણવો તેમજ તે પદાર્થનો નામ,
 ગુણ કે ક્રિયા-વિદિષ્ટ જે બોધ તેને વિશેષ બોધ જાણવો, અ
 સામાન્ય-ગ્રાહી દૃષ્ટિ તે સામાન્ય નય અને વિશેષગ્રાહી દૃષ્ટિ તે વિ
 સમજવો. તેમાં વિશેષ ગ્રાહી નય પણ, શબ્દ સ્વરૂપ અને અર્થ
 સ્વરૂપ એમ બે બેદવાળો છે, એટલે કે જીવ અને અજીવ તત્ત્વની
 સમસ્ત જગતનો નવતત્ત્વાદિ સ્વરૂપે શાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ બોધ કરવો
 જ્ઞાન જાણવું, તેમજ તે નવે-તત્ત્વોમાં યથાર્થ અવિરૂદ્ધ દિય-ને
 ઉપાદેય બુદ્ધિ, તે-અર્થબોધ જાણવો. વિશેષજ્ઞાન સ્વરૂપો સાકાર

॥ અર્થબોધ તે-આત્માર્થ-આત્માને આત્માર્થ સાધવા માટે યથાર્થ-
 નિર્ણયરૂપ સમ્યક્ ક્રિયાનો પ્રેરક બનવો. આમ છતાં સમસ્ત
 ચક્રક્રિયા પરિણામ તો, મુખ્યતાએ દર્શનમોહનીય,
 તે આરિત્રમોહની, એ બંને કુર્મોના ક્ષય-ઉપશામ કે
 શોપશામ મુજબ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, સાપેક્ષ ઉત્સર્ગ
 ને અપવાદ-બંનેમાર્ગે પ્રવર્તતો હોય છે. આ રીતે આત્માને,
 ૧) પરમેષ્ઠિ સ્વરૂપે અનેક નયદૃષ્ટિએ, યથાર્થ અવિરૂધ્ધ ભાવે સમ્યગ્,
 ૨) દર્શનઆરિત્રાદિ સાપેક્ષ સમજવો જોઈએ, અન્યથા મિથ્યાત્વ મોહના
 ૩) અધુક્ત મિથ્યાદૃષ્ટિના સમસ્ત પુદ્ગલાનંદી બોધને-મિથ્યાજ્ઞાન સમજવું,
 ૪) શિષ્ટ એવા પણ, મિથ્યાજ્ઞાનમાં શુદ્ધ આત્માર્થ હોતો નથી, માટે ઉપર
 જાહેરા સમ્યગ્ નયજ્ઞાનની મોક્ષ પુરૂષાર્થ માટે અનિવાર્ય આવશ્યકતા
 બંધી, કેમકે પ્રમાણ સાપેક્ષ નયજ્ઞાન, અનેકાંતદૃષ્ટિ અને સ્વાદ્રાહતો દ્વોતક
 ઈ-રાગ-દ્રેષ્ટો ક્ષય કરનાર છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષભાવનું
 ચિત્-સ્વરૂપ જણાવીને હવે જ્ઞાનનયની દૃષ્ટિએ, નિશ્ચય અને વ્યવહાર
 બેંદનું તેમજ ક્રિયાનયની દૃષ્ટિએ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદમાર્ગનું ક્રિચિત્
 શોષ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. પ્રત્યેક આત્માને યોગક્રિયા થકી જે
 આશુભતા છે, તેમજ ઉપયોગ થકી જે શુદ્ધાશુદ્ધત્વ છે તે સ્વરૂપને
 ઈક-વિસ્તારથી જણાવીએ છીએ.

પરમજ્ઞાની પુરૂષોએ જણાવ્યું છે કે સંસારીજીવ (૧) પ્રાણાતિપાત,
 ૨) મૃત્યાવાદ, (૩) અદ્વિત્તાન, (૪) મૈથુન, (૫) પરિગ્રહ, (૬) ક્રોધ,
 (૭) માન, (૮) માયા, (૯) લોભ, (૧૦) રાગ, (૧૧) દેવ, (૧૨) કલક,
 (૧૩) અજ્ઞાપ્રાપ્તિ, (૧૪) પૌશ્ત્ય, (૧૫) રતિ-અરતિ, (૧૬) પર-અનિવાદ
 (૧૭) માયામૃત્યાવાદ, (૧૮) મિથ્યાત્વસાદ્ય. આ અદારે પાપચાતુર્યમાં
 મન-વગન અને કામ યોગકાર, કરુણ-કરાવણ-અને અનુભોદન રૂપ અશુભ
 કરણી કરતો થકો અનેક પાપ કર્મ બાંધે છે. ત્યારે (૧) દાન, (૨) મૌન
 (૩) તપ અને (૪) મૌનત્રિ મુખ્યત્વે પરિણામ એ તારે પ્રકારના શુભ

હરિઃ વચ્ચાવેલ યોગ તેમજ ઉપયોગ સ્વરૂપમાં મૂઢ આત્માઓ, એક-
 ને દૃષ્ટિમાં આધક રાખીને આત્માર્થથી ભ્રષ્ટ થઈ સંસારમાં ભટકે છે.
 આંતર જ્ઞાનને એકાંત નિશ્ચય દૃષ્ટિવાળા દેવગ એકલા જ્ઞાનને જ આત્મશુદ્ધિનો
 માર્ગ માનતા હોય છે, તેમને અતિ પરિણામી છવો બળવા, તેમજ જ્ઞાનને
 એકાંત અપરિણામી દૃષ્ટિએ કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞ જ્ઞાનીઓ, સ્વચ્છત કલ્પિત અવ-
 ગત શુદ્ધિને જ આત્મશુદ્ધિનો હેતુ માનતા હોય છે, તેમને અપરિણામી
 છવો બળવા. આજ રીતે કેટલાક એકાંત ક્રિયાવાદીઓ દેવગ ઉત્સર્ગ
 માટે જ, એટલે અંતર-શુદ્ધિને જ એકમાત્ર સાચો માર્ગ કહે છે,
 તેઓને ક્રિયાનયની દૃષ્ટિએ અપરિણામી છવો બળવા. તેમજ એકાંતક્રિયા-
 નયની દૃષ્ટિએ કેટલાક દેવગ અપવાદ માર્ગે, એટલે શુભયોગ પ્રવૃત્તિયે જ
 માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, એમ ગણાવનારાઓને ક્રિયાનયની દૃષ્ટિએ અતિ
 પરિણામી છવો બળવા, ઉપર બંધાવેલ બન્ને પ્રકારના એકાંત દૃષ્ટિવાળા
 જ્ઞાન ક્રિયાવાદીઓને આરાધકપાત્રું નથી. એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ બંધાવેલ
 છે, પરંતુ જેઓ જ્ઞાન અને ક્રિયા, બન્ને ભાવોમાં શાસ્ત્રસાપેક્ષ સમ્યગ્-
 ભાવે અવિરૂદ્ધપણે પ્રવર્તે છે, તેના છવો જ સમ્યક્ પરિણામી હોઈ
 આરાધક છે.

સમ્યક્-આરાધકભાવ સંબંધે કહ્યું છે કે :—

“સ્વાઓવસમિમે માવે, દદ્ધ જત્ત કયં મુહં અણુદ્ધાનં,
 યદિવદ્ધિયં પિહુ જાયદ્ધ, પુણો વિ તન્માવ વુદ્ધિકરં.”

જ્ઞાન-ક્રિયાવાદી છવોના ઉપર બંધાવ્યા મુજબ-પરિણામી, અપરિ-
 ણામી અને અતિપરિણામી એમ ત્રણ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ બંધાવેલ છે.
 ને કે “જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ” આ સૂત્ર સર્વમાન્ય હોવા છતાં
 કેટલાક શાસ્ત્રજ્ઞ જ્ઞાનવાદીઓ પ્રથમ પદને એકાંત મુખ્ય ગણી જ્ઞાન થકી
 શુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે એમ બંધે છે. તેમજ

રૂપ ક્રિયાવાદીઓ તમામ સિદ્ધિઓ ક્રિયા થકી જ પ્રાપ્ત થાય છે, જણાવે છે. આમ છતાં તમામ જૈન દર્શનાનુયાયીઓ, સમ્યગ્-દર્શનના જ્ઞાનને, આત્માર્થે ઉપકારક સ્વીકારતા નથી, તેમજ દર્શન વિનાના શુદ્ધપ્રત્યક્ષમાં ચારિત્ર સ્વીકારતા નથી, પરંતુ સર્વે, “સમ્યગ્-દર્શન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” એ સૂત્રને માન્ય કરે છે. પરંતુ કાંદ્યા મોહની-તેરે દર્શનાન્નરથી સમ્યગ્ દર્શનને, જે-જે છવે જ્ઞાન અને ક્રિયાને પરિણામમાં ગૌણ કરે છે, તેઓને જ્ઞાન-ક્રિયામાં સમ્યગ્ એકરૂપતા વળી નથી. તેથી તેઓને ભાવચારિત્ર હોતું નથી. અને ભાવ ચરિત્રના કર્મોનો ક્ષય થતો નથી, તેથી તેઓનો મોક્ષ પણ થતો નથી.

આ માટે કહ્યું છે કે :-

અહિ આગમેણ સિજ્જાદિ, સદ્દહણં જદિ વિણત્થિ અત્થેસુ;
 દહમાણો અત્થે, અસંજદો વા ણ ણિવ્વાવિ.
 દંસણિસ્સ નાણં, નાણેણ વિણા ન હંતિચરણ ગુણા;
 ગુણિસ્સ નત્થિ મોક્કસો, નત્થિ અમુક્કસસ્સ નિવ્વાણં.”

ઉ. અ. ૨૮. ગા. ૧૦

તમી પ્ર. મણોવિગ્ગયજ્ઞો પણ દર્શન પૂર્વકમાં કહ્યું છે કે :-

જે વિણ નાણ પ્રમાણ ન હોવે, ચારિત્ર તરુ નવિ ફળિયો;
 નિર્વાણ ન જે વિણ કાદાથે, સમકિત દર્શન બળિયો
 (રે ભવિકા)”

સામાન્ય જ્ઞાન પ્રમા
 સદ્યુક્ત-વિશિષ્ટ સમ્ય
 કું છે કે :-

નાપ્રમાણમપ્રમાણં વા, સર્વમપ્યવિરોપિતં,
 નોપિતં પ્રમાણં, સ્યાદિતિ સર્વતયજ્ઞતા. ”
 અવિરોપિતમ્ મદ્, મદ્નાણં મદ્ અન્નાણં ચ,
 સિદ્ધા મદ્ સમ્મદિદ્ધિસ્સ, મદ્નાણં, મિચ્છદિદ્ધિસ્સ મદ્અન્નાણં”

શ્રી સર્વજ્ઞ અને સર્વદ્રશી શ્રી મહાવીરસ્વામીજીના આ અવતરપિંજીના
 આશ્રમાં આશ્રમાં આશ્ર રહેલ શ્રી લેનનાથને વિશે, જ્ઞાનાગમમાં આત્મદ્રવ્યને,
 અનેક ભેદ સ્વરૂપથી વ્યાર્થ અવિરોપાદી બાવે બતાવેલ છે.

પ્રગલ્ભ-દુલ્ભ-તિવિદ્યા, ચતુર્થ દર્શન છવિદ્યા જીવા
 વૈયળ-ત્રસ-કરેદિ, વૈય મદ્ કરણ કાર્યદિ.

સર્વ આત્માઓ જ્ઞાનાદિચેતનાયુક્ત હોવાથી, ચેતના ધર્મગુણે, સર્વ
 આત્માઓ એક સ્વરૂપના બાળવા, વળી ત્રસ અને સ્થાવર એ બેદથી પણ
 સંસારી આત્માઓને બાળવા બેદથી, તેમજ સિદ્ધ-અને સંસારી એ
 બેદથી પણ સર્વ આત્માઓને, વ્યાર્થ-અવિરોપાદી બાવે અવરૂપ
 બાળવા બેદથી, વળી સંસારી આત્માઓ, સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુરુષ, એ
 સ્ત્રી પુરુષ થકી પણ બાળવા બેદથી, તેમજ નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને
 વ્રગતિના સંબંધથી ચાર પ્રકારના બાળવા, વળી ગેહેન્દ્રિય, બેહદ્રિય,
 ઇન્દ્રિય, ચૌકેન્દ્રિય અને પાંચેન્દ્રિય એ પાંચબેદથી પણ બાળવા બેદથી, તેમજ
 કૃત્ત્રીકાય, અપકાય, નેહિકાય, વાહિકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાય એ છ
 બેદથી પણ સર્વ સંસારીજીવોનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથી અનિરૂધ્ધ બાળવું
 જરૂરી છે કેમકે તે બાળપણથીજ તેઓની-જાતિ-દેહા પાળી શકાય છે.
 આ રીતે અનેક પ્રકારે આત્મદ્રવ્યને બાળી શકાય છે, વળી વિશેષથી
 આત્માને ઓળખવા માટે શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારના આત્મા બતાવેલ છે.
 (૧) જ્ઞાનાત્મા (૨) દર્શનાત્મા (૩) ચારિત્રાત્મા (૪) તપાત્મા (૫)

સીમાંગા (૧) વ્યયોગાત્મા (૭) મોગાત્મા (૮) કપાતાત્મા, આ
 મેમાં પ્રાપ્તના જ બેદોને રાહ, જે મુખ્યત્વે આત્મ-પરિણામ સ્વરૂપ
 ને. તેમજ, કપાતાત્માને રાહ પર્વે જગ્યાની ગયા છે. તે
 આને મોગાત્માને, કિંમિત્ત નિર્ણય સ્વરૂપ જગ્યાનીએ બીજો.

અમર તો મોગાત્માકતામાં ત્રણ પ્રકારના મોગાત્માને શાસ્ત્રથી અર્થ
 બાને ઓળખવા નંબરો.

(૧) અદિરાત્મા :-જે શરીરાદિમાન આત્મશુદ્ધિ ધરનારા હોય તે

(૨) અંતરાત્મા :-જેઓ આત્માના સંચાલનને શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપ
 ઓળખીને, કર્મસંયોગી શરીરાદિથી આત્માને મુક્તકરી, પોતાનું શુદ્ધ
 આત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે સમિતિ-શુચિત્ત સ્વરૂપે ઉદ્યમવંત હોય તે.

(૩) પરમાત્મા :-જેમણે આરંભાને કર્મોનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન
 કર્યું છે, અને તે કેવળોપયોગભાવેજ પ્રવર્તન કરે છે. તેવા સમસ્ત
 પરમાત્માઓનું જે આદ્યિકભાવે ધર્માપચિક્ષ યોગપ્રવર્તન હોય છે તે.

ઉપર જણાવેલા મોગાત્માના ત્રણે બેદોમાં, આંતરજીવે સ્વ-પર આ
 પોતાના મતિ કલ્પિતભાવે શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવે ઓળખીને શાસ્ત્રે નિર્પેક્ષ પો
 મિથ્યા અનુભવ વડે, સરળ સ્વભાવી અન્ય અનેક જીવોને, આત્મ
 યથાર્થ સ્વરૂપમાં આંતર કરે છે, તે માટે તેવા ઉત્સૂચભાષી પાપંડી
 ઓળખતરા જરૂરી હોઈ, તેમનું કિંચિત્ત સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. :

(૧) કેટલાક પાપંડીઓ સંસારી આત્માઓમાં (ઉત્તમ) આત્મા -
 (પાપી) જીવાત્મા એવા મિથ્યા બેદો વડે જીવાત્મા અને આત્મા
 જુદાજુદા સમજાવવા માટે અનેક તર્ક-કુતર્ક કરી, આત્માના
 જણાવેલ શુદ્ધાશુદ્ધ ત્રણ બેદોનો અપભાષ કરી અન્ય જીવોને
 આત્મપદ પ્રાપ્તિના ધ્યેયથી ચલિત કરી-ભોગ પ્રાર્થનાના કુર
 પ્રવર્તન કરાવતા હોય છે.

(૨) વળી કેટલાકો :-સર્વે આત્માઓને એક જ પરમાત્મા...

માને છે, પરંતુ તેઓને આત્મા-પરમાત્મા સંબંધી અંશ-અંશીના વાસ્તવિક ભેદભેદનું યથાર્થ જ્ઞાન નહિ હોવાથી, તે બન્નેના સ્વરૂપમાં તેઓ પ્રત્યક્ષ-વિરોધી અનેક પ્રકારના વિસંવાદી-ભિન્ન પ્રકારો નિરંતર કર્યા કરે છે.

- (૨) દેટલાક એકાંત નિશ્ચયવાદીઓ, આત્માને-પોતાત્મ સ્વરૂપવાળો માનવાની જ ના પાડે છે. અને કહે છે કે-ગોચર એ આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી, આમ છતાં તેઓ પણ ઉપદેશાદિ અનેક પ્રકારની શ્રુત્યોગ પ્રવૃત્તિઓ ધર્મશુદ્ધિએ કરતાં-કરાવતાં તો હોય છે.
- (૪) વળી દેટલાક એકાંત ભેદવાદીઓ, જટ અને ચંચલતા પર્થોઽય સ્વરૂપ માં એકાંતે મૂક દોવાથી સંસારી આત્માઓને પણ જટથી સર્વથા ભિન્ન અને શુદ્ધ જ કહ્યે છે, પરંતુ તેઓ જ પાછા કહે છે કે-
“કેવળી પરમાત્માને સમસ્ત સિદ્ધ તેમજ સંસારી આત્માઓના સમસ્ત શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવોનું જ્ઞાન હોય છે.”
- (૫) વળી દેટલાકો આત્માને એકાંતે-નિત્ય-અપ્રચ્યુત માને છે છતાં તેઓ આત્માને જન્મ-મરણ તો માને જ છે. અને વળી દિંસામાં અધર્મ અને અહિંસામાં ધર્મ છે. એવા પ્રકારો પણ કરે છે.
- (૬) વળી દેટલાકો આત્માને. એકાંતે નિરંજન માને છે, તેમ છતાં તેઓ, પોતાને બાહ્ય પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગથી થતી સુખ-દુઃખની ભાગ્યશી મુગ્ધ, ઇન્દ્રિયનિષ્ઠ ભાવો પ્રતિ આદર-તિરસ્કારથી, પ્રવર્તન તો કરે જ છે.
- (૭) વળી દેટલાકો આત્માને નિગદાન માને છે, તેમ છતાં તેઓ પણ સર્વત્ર બાહ્યાવસ્થા, સુખાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાને તેમ જ જીવાત્માઓની ગતિ-વ્યત્યાદિ પ્રગટ વિવિધ અવસ્થાઓનો સ્વીકાર કરીને જ સર્વ જીવોની સાથે યથાયોગ્ય ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનો વ્યવહાર કરતા હોય છે.

(૮) વળી દેવતાના આત્માને, એકાંતે ક્ષણિક જ માને છે, માને સં-
પાતેને એકાંતે કાંઈ કાંઈ સર્વથા નાશ રૂપ માને છે, આમ જ
આત્માને એ જન્મનો પોતાના સ્થાપી અવકાશ અને મગ્નતે પોતે
આત્માનો, આત્માના સત્ત્વની પ્રાપ્તિનાં ઉપાયો બતાવતા રહે છે
અને તેમાં પણ વળી એક જ મનિદાસિક વ્યક્તિ વિશેષ
તેમજ એક જ તો વળી, અદ્વૈત અન્યથાત્મની વિવિધ સ્વરૂપે ઉપા-
સના કરવાનું કહેતા હોય છે.

(૯) વળી કેટલાકો આત્મારૂપ પદાર્થને (દ્રવ્યને) પાંચ ભુતમાં જ નથી
ઉત્પન્ન મનો અને પાંચ ભુતોમાં જ સર્વથા વિષય પામતો માને છે
આમ જનાં આશ્ચર્ય છે કે તેઓ પરસોક્તી ક્રિયાઓ કરે છે, એટલું
જ નહિ, પરંતુ જન્મ-મરણાદિમાં આદરવાનું ધરાવે છે અને જન્મ
પામનાર તેમજ મરણ આત્માઓ સંબંધી હર્ષ-શોકની વિવિધ
ક્રિયાઓ પણ કરે છે.

(૧૦) વળી કેટલાક બનાભિનંદીઓ; ક્ષણિક, વિવિધ-વિષય, ભોગોથી
આત્માને પ્રસન્ન રાખવામાં જ સાચું સુખ માને છે, જો-કે હકીકતમાં
તો પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગની તૃણાના વિકારોથી સર્વે આત્માઓ
નિરંતર દુઃખી થતા હોય છે, આમ બાળવા છતાં, આશ્ચર્ય છે કે
તેઓ સૌ અન્ય હોવાને પણ વિષય ભોગમાં જ સાચું સુખ છે
એમ જણાવે છે. અને નિરંતર તે માટે જ વિવિધ પ્રયત્નો કરતાં
હોય છે.

(૧૧) વળી કેટલાક આપ-મતવાદીઓ, દેવ-ગુરૂને, પોતાના ધન-ધન્યાદિ
સર્વસ્વતું સગર્ભ કરવાથી જ આત્માને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થાય
છે એવો ઉપદેશ આપીને દેવ-ગુરૂ અને ધર્મના બહાને ધન પોતાનો
જ સ્વાર્થ સાધતા હોય છે.

- (૧૨) વળી દેટલાકો-આત્માને કેવળ, પરાર્થમાં જોડવાથી દુઃખમુક્તિ તેમજ સદગ્ન સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણાવનાં હોય છે, તેમ છતાં, એવા પાપાંદી પરાર્થવાદીઓ પોતે તો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જ અનેક પ્રકારની માયાવી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ જ કરતાં હોય છે.
- (૧૩) વળી દેટલાક પુણ્યલાભદીઓ :-આત્માને-જ્ઞાનાદિ શુદ્ધિવાળો-અરૂપી માનવા છતાં પણ, મન, વચન અને ક્રિયાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ વડે જ ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવાથી સાચું આત્મ-સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એમ માને છે.
- (૧૪) વળી દેટલાક :-ધર્મ કર્મના બેદમાં મૂક આત્માઓ, કર્મજાંઘનની ક્રિયાનું કારણ કર્મોદયગ્રન્થ શરીર છે, તેમ જાણવા છતાં પણ તેઓ શરીરચિત્તી શુદ્ધિ વડે (પર પરણતી-ભાવે) આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય છે.
- (૧૫) વળી દેટલાક અભિનિવેશિકો-પૂર્વાચાર્યોના નિશ્ચય-વ્યવહાર શુદ્ધિ-કારક સામેક્ષ વચનોનો અપસાપ કરીને, સમસ્ત લૌકિક ન્યાય-નીતિ અને ધર્મના વ્યવહારનો પણ ઉચ્છેદ કરીને, કેવળ સ્વ મતિકલ્પિત જૈનાનિક દૃષ્ટિકોણ અપનાવી, મન-ગોણ નાસ્તિક જીવનનેજ આત્મસુખનું કારણ માનતા હોય છે, તેથી તેઓ આત્માને, કર્મનું જાંઘન, અને પુનર્જન્મ માનતા નથી, આગજતાં તેઓ મરણથી અને દુઃખોથી ડરે તો છે-જ. જેવડે જણાવવાનું કે આત્માથી આત્માઓએ, તત્ત્વશુદ્ધિ ધારણ કરીને, ઉપર જણાવેલા એકાંતવાદીઓના વિસંવાદી-મિથ્યા પ્રવાદોમાં ફસાવું નહિ.
- હવે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ, કર્મોદયગ્રન્થ-ઓદયિક ભાવે આત્માનું જ યોગપ્રવર્તન સ્વરૂપ છે તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

આ યોગ સમયમાં જ્ઞાત્રીની મન-ચયન અને કાર્યોગી, ૧૨૫-કેનાના જે અનુભવની સમસ્ત પ્રગ્તિ તે અભાગ્ય આશ્વ નસ જ્ઞાત્રીને સામે મેળા જે ઉપચય, કાર્યોગી અને કાર્યિક આવતો જ્ઞાત્રી-પરિણામ તે સંવેર-નિર્જરા અને મોહનતા અનુભવું. દરેક જ્ઞાત્રી સુખ જ્ઞાત્રી મેળા જે અને દુઃખ જ્ઞાત્રી મેળા જે આથી જ દરેક જ્ઞાત્રી મેળા મેળાના કાર્યિક સમગ્રી પ્રગ્તિ માટે અને દુઃખની નિવૃત્તિ માટે મન-ચયન અને કાર્યોગી સગ કાર્યિક કારણુ ભાવ સાપેક્ષા જેને પ્રગ્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ યોગ પ્રવર્તન કરે જે તેને સાપેક્ષા જેને અનુભવ કાર્યિક જે અને કાર્યિક કારણુ ભાવજન્ય પ્રગ્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ યોગ પ્રવર્તનને અનઅનુભવ કાર્યિક જે. કોઈપણ યોગ પ્રગ્તિ સગ નિષ્કળ દેખી નથી, પરંતુ અન-અનુભવ કાર્યિક સાધક દેખતું નથી. એમ જણવું.

પ્રથમ તે સમગ્રીને અનુભવો આર પ્રકારના સાગથી-દેતુથી પ્રવર્તે છે. તે આ પ્રમાણે

- (૧) પ્રીતિ-અનુભવ :- પ્રીતિ યાને પ્રેમ ભાવ વડે પ્રવર્તન કરાય તે.
- (૨) ભક્તિ-અનુભવ :- ભક્તિભાવ વડે વિનય-ઘેરાવ-આદિ સ્વરૂપે પ્રવર્તન કરાય તે.
- (૩) વચન અનુભવ :- દેવ યા શુદ્ધના વચન ઉપરની શ્રદ્ધા વડે દાનાદિ આર પ્રકારના ધર્મમાં પ્રવર્તન કરાય તે.
- (૪) અસંગાનુભવ :- આત્મિક અનુભવના યજ વડે આત્મ શુદ્ધિ માટે પ્રવર્તન કરાય તે.

ઉપરના આર દેતુથી કરાયેલ યોગ-પ્રવર્તનો જે સર્વજ્ઞ લાપિત સિધ્ધાંતાનુસારે (જયણા પ્રધાન) હોય તે તેને લોકોત્તર અનુભવો જણવા. અન્યથા લૌકિક અનુભવો સમજવા. આ માટે કહ્યું છે કે :-

“સૂત્ર વિરૂદ્ધ જે આચરે, થાપે અવિધિના ચાળા રે;
તે અતિ નિખિડ મિથ્યામતિ, બોલે ઉપદેશમાળા રે.”

તગી પણ કહ્યું છે કે :—

“મારગ અનુસારી ક્રિયા - છેદે સો મતિ હીન;
કપટ ક્રિયા બલ જગ ઠગે, સો લી ભવજલ મીન.”

લોકોત્તર ધર્માનુષ્ઠાન માટે શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે :—

“वचनाद्यमनुष्ठान-मविरुद्धाय यथोदितम्.,
मैत्रादिभाव संयुक्तं, तद्धर्म मीति कीर्तये”

આ ચારે ભેદ સ્વરૂપી અનુષ્ઠાનો વર્ગો યોગથી ચાર ભેદ સ્વરૂપ હોય છે.

- (૧) ઇચ્છાયોગ :- શાસ્ત્રથી-ચારે પ્રકારના અનુષ્ઠાનોનું સ્વરૂપ બાંધવાની, ઇચ્છા-રૂચી સહિત, ઇચ્છાનુસારે પ્રવર્તન કરે છે, આ યોગમાં સાધ્યની શુદ્ધિ હોય છે પરંતુ સાધનમાં વિકળતા હોય છે.
- (૨) પ્રવૃત્તિયોગ :- પ્રવૃત્તિયોગ તે શાસ્ત્રાનુસારે, શકિત અનુસારે યથા-તથ્ય ગુણસ્થાનક-યોગ્ય સાધ્ય-સાધનલાવગાં અવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે તે.
- (૩) સ્થિતિયોગ :- આ યોગમાં અતિચાર લાગતાં નથી, એટલે જે યોગમાં નિરતિચાર શુદ્ધ પ્રવર્તન હોય તે.
- (૪) સિદ્ધિયોગ :- જે યોગ પ્રવર્તનથી સિદ્ધિયોગી અન્યતે-યથાર્થ એટલે અવ્યયક યોગ પ્રવર્તન કરાવે તે.

અન્યત્ર જણાવેલ અષ્ટાંગ યોગ તે.

(૧) યમ (૨) નિયમ (૩) આસન (૪) પ્રાણાયામ (૫) પ્રત્યાહાર (૬) ધારણા (૭) ધ્યાન (૮) સમાધિ. એ આઠે સામાન્યથી ઉપરના પ્રવૃત્તિ યોગમાં જાણવા પરંતુ દૃષ્ટિવિશેષથી પ્રથમના એ-યમ-નિયમ, ધ્યાનયોગમાં પણ હોય, જ્યારે આસન અને પ્રાણાયામ તે પ્રગટ પ્રવૃત્તિ યોગરૂપ છે અને પ્રત્યાહાર-ધારણા અને ધ્યાન એ ત્રણે ત્રીજા સ્થિતિ યોગમાં હોય અને સમભાવની પ્રવૃત્તિ તે-સમાધિનો, સિદ્ધિયોગમાં સમાવેશ કરવો.

ઉપર જણાવેલ ૪ x ૪ સોળ પ્રકારના યોગ વર્ગી સ્થાનાદિ પાંચ ભેદવાળા હોય, યોગના કુલ (૮૦) ભેદ થયા, તે બે પ્રણિધાનાદિ પાંચ, આશય શુદ્ધિ સહિત હોય તો-તે-મોક્ષ-સિદ્ધિનું કારણ છે અન્યથા સંસાર હેતુક છે.

હવે પ્રથમ ઉપર જણાવ્યા મુજબના સ્થાનાદિ પાંચ ભેદનું સ્વરૂપ જણાવો છીએ :-

આમાં પ્રથમના એ ક્રિયાસ્વરૂપ છે અને પાછલના ત્રણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

(૧) સ્થાનયોગ :-શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર (૭) આવર કે સહિત, પંચાંગમાં પ્રવર્તન કરવું તે.

(૨) ઉત્તુયોગ :-યથાર્થ સૂત્રોચ્ચાર કરવા તે.

(૩) અર્થયોગ :-પ્રયોજનસાધક (અવિસંવાદી) અર્થ અવધારવો તે.

(૪) આલંબનયોગ :-દેવ-ગુર્વાદિનું આલંબન લેવું તે.

(૫) નિરાલંબનયોગ :-પોતાના શુદ્ધ-સાદગરસ્વભાવે-પ્રવર્તન કરવું તે.

હવે જે ચક્રી યોગપ્રવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે, તે ચિત્તની પાંચ આશયશુદ્ધિનું સ્વરૂપ જણાવો છીએ :-

પ્રતિપાત :-તેવળ શુદ્ધઆત્માર્થ સાધવા માટેનો દર નિર્ધાર.

પ્રગતિ :-નત-નિગમાદિ સદિન, આત્મશુદ્ધિને પ્રગટાવવા, જ્ઞાનાગારાદિ પંચાગારમાં પ્રગતિ કરવાના પરિણામ.

વિનિન્ય :-આત્મશુદ્ધિર્થે આદર્શી પંચાગારની પ્રગતિમાં, જ્ઞાન-મધ્યમકે ઉદ્ભૂત વિનો આવે તો પશુ-અરણ્યલિનપણે પ્રગતિ થાતુ સમવાનો પરિણામ.

સિધ્ધિ :-પ્રાપ્ત-દુષોપશમિત આત્મશુદ્ધિને, શિવ કરવા સદિન ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ કરી હાથિકાવ પ્રાપ્ત કરવાનો પરિણામ.

વિનિયોગ :-પ્રાપ્તઆત્મિક શુદ્ધિવરે, અન્ય આત્માને શુદ્ધ કરવાનો પરિણામ.

ત્યાં સુધી જે દોષ આત્મા અંગેની થાય તદિ ત્યાં સુધી તેને સુદમ-ગ્રાહર અધ્યાધિક યોગ પ્રગતિ તો થાતુ જ હોય છે. તે માટે પાંચ આશય (આત્માર્થ સાધવાના પરિણામ)થી પરિશુદ્ધ એવો પંચાગાર સ્વરૂપી સમસ્તયોગ, આત્માર્થ સાધક દોષ, મોક્ષનું કારણ છે. અન્યથા સમસ્ત શુભાશુભ યોગપ્રગતિ કેવળ સંસાર હેતુક જ છે. આ માટે કવું છે કે :—

“ આયુષ્યમર્થ ધર્મમં, આયતિયં અપ્પણો સહુવં ચ.,
દંસણ નાણ ચરિત્તો, ઇગત્તં જીવસ્સ પરિણામઃ ” ॥૧॥

ચતુર્વર્ગેઽગ્રણીમોક્ષો, યોગસ્તસ્ય ચ કારણં.,
જ્ઞાન શ્રદ્ધાન ચારિત્ર-રૂપ રત્નત્રયં ચ સઃ ॥૨॥

યથાવસ્થિત તત્ત્વાનાં, સંક્ષેપાદ્વિસ્તરેણ વા.,
યોઽવવોધસ્તમત્રાહુઃ, સમ્યગ્જ્ઞાન મનીષિણઃ ॥૩॥

રુચિર્જિનોક્ત તત્ત્વેન, સમ્યક્ શ્રદ્ધાનમુચ્યતે.,
જાયતે તન્નિસર્ગેણ, ગુરોરધિગમનેન વા ॥૪॥

સર્વ સાવધ યોગાનાં, ત્યાગશ્ચારિત્રમિવ્યતે.,
કીર્તિત તદર્હિમાદિ, વ્રતભેદેન પગ-ચધા. ॥૫॥

અત્રે આસ સમજવું કે યોગ-ક્રિયા, તે તો આશ્રવરૂપ છે અને ચારિત્ર,
તો-આત્માનો ગુણ છે શાસ્ત્રમાં પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે :-

“આશ્રવ-નિરોધનસંવર”

આ માટે જ કહ્યું છે કે :-

“યુજન કરણે હો, અંતર તુજ પડ્યો રે, ગુણ કરણે કરી ભંગ.
અથ ઉકલે કરી પાંડિત જન કહ્યો રે, અંતર ભંગ મુઅંગ ”

આસાર્ય વર્ગી આશય (ચિત્ત) શુદ્ધિ માટે પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે
“આશયભેદા एते सर्वेऽपि हि, तत्त्वतोऽवगन्तव्याः.,
भावोऽयमनेन विना, चेष्टा द्रव्यक्रिया तुच्छा.”

વર્ગી ઉત્તરોત્તર યોગ વિશુદ્ધિ માટે પણ કહ્યું છે કે :-
ભાવ અયોગી કરણ રુચી, મુનિવર શુદ્ધિ ધરંત,
જઈ શુદ્ધે ન રાહી શકે, તો સમિતે વિચરંત.
વર્ગી પણ કહ્યું છે કે :-

“પ્રીતિ મત્તિ વચ્ચોડમંગેઃ, સ્થાનાદ્યાપિ ચતુર્વિધમ્.,
તપ્માદયોગ યોગાન્યે મૌશયોગઃ કમાદભવેન્.”

આથી સ્પષ્ટ સમજવું કે કોપર જ્ઞાનેષ આશય શુદ્ધિ વટે, વિશુદ્ધ
| વિશેષથી મોક્ષાથી આત્મા અયોગી થઈ મુક્તિપાત્રને પ્રાપ્ત કરે છે.

**“સિદ્ધ્યંતિ સિદ્ધયઃ સર્વાઃ, સ્વયં મોક્ષાઽવલંચિનામ્,
સંદિગ્ધા સિદ્ધિ રન્યેષાં, સ્વાર્થઞ્ચંશ્ચ નિશ્ચિતઃ”**

આ માટે યોગવંચક્ર દ્વિપાવંચક્ર અને દ્વિપાવંચક્રતાનું સ્વરૂપ મીનાઈ
| કમનંત પાસે અવસ્થા જાણી લેવું.

શુદ્ધ શુદ્ધ યોગ દ્વિપા માટે કહ્યું છે કે :-

**પ્રશાન્તચિત્તેનગમીરભાવે-નૈવાદતા સા સફલા ક્રિયા ચ.,
નારઘટે: સદસા ન ચેષ્ટા, નાસંગદોષૈકગુણ પ્રકર્ષા.”**

તેમજ વળી આત્મિક-ક્રિયા માટે કહ્યું છે કે :-

બાહ્ય દ્વિપાથી હંચા ચડવું, તે તો જરૂર લાગ્યા;
સંયમશ્રેણી શિખરે ચડવો, અંતરંગ પરિણામા.

હેવટે જ્ઞાતવાનું કે, સમસ્ત અનુષ્ઠાનોને ફળભેદની અપેક્ષાએ
| આમાં પાંચ ભેદથી જ્ઞાતવ્યા છે. (૧) વિષ-અનુષ્ઠાન (૨) ગરલ-
અનુષ્ઠાન (૩) અન્યોન્ય-અનુષ્ઠાન (૪) તદ્દહેતુ-અનુષ્ઠાન (૫) અમૂલ
અનુષ્ઠાન. આ પાંચ ભેદોનું યથાર્થ સ્વરૂપ મીનાઈ શુદ્ધગવન પાસેથી
મવસ્થા જાણી લેવું.

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ભગવાન મહાવીરસ્વામીજીએ પ્રરૂપેલ શ્રી
આચારંગ સૂત્રમાં જ્ઞાતવ્યું છે કે-આયાવાદી સે-લોપાવાદી, લોપાવાદી,
સે-કર્મવાદી, અને કર્મવાદી, સે-ક્રિયાવાદી આ સ્વરૂપવાળા ક્રિયાવાદીઓને
શાસ્ત્રમાં શુદ્ધપાક્ષિક જ્ઞાતવ્યા છે.

જ્યારે શ્રી સૂચકાંગ સૂત્રમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ, પાપાંડી ક્રિયાતીત્ત્વોના ૧૮૦ બેદો જણાવેલા છે, તેમાં નવે તત્ત્વ સંબંધી એકાંત પદ્ય નહે એટલે સમસ્ત કાર્ય પરિણામમાં નિત્ય કે અનિત્ય સંબંધી એકાંત પદ્ય નહીં. તેમજ સ્વતઃ અને પરતઃ સંબંધી એકાંત પદ્ય વડે, મત્તી ૬ x ૪ = ૩૬ બેદો જણાવા, આ છત્તીસે બેદો નહે વળી કારણતા સંબંધી એટલે કાયાદિ પાંચે કારણોમાં એકાંત પદ્યપાતીપણું કરતા મત્તી પાપાંડી ક્રિયાતીત્ત્વોના ૩૬ x ૫ = ૧૮૦ બેદો થાય છે. ઉપર જણાવેલ અન્ને પ્રકારની ક્રિયાતીત્ત્વોનામાંથી, આત્માથી આત્માઓને એકાંત ક્રિયાતીત્ત્વ પદ્યથી દૂર રહેવા માટે. ઉપર જણાવેલ મિથ્યાદૃષ્ટિ પાપાંડીઓના ૧૮૦ બેદોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. પ્રથમ નો નનોના નિનિધ સ્વરૂપ સંબંધી (કાર્ય પરિણામ સંબંધી) ચાર મારેના એકાંતતાતીત્ત્વોનું મિથ્યા સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

કાર્યજન્યમનાદિમ્યાન્ પ્રાગભાવસ્યનિન્દને
 વર્ણમર્મ્યં ચ કાર્યસ્ય, પ્રોહ્યતે નિન્યતાં વ્રજેન્
 પુરુષવં મોહિષ્ઠં, મન્યાપોહં ન્યનિક્રમે

નિત્ય છે, જો પદાર્થમાં ત્રિકાલિક સત્તા ન માનીએ સમસ્ત વહેવારનો લેણ થાય છે. આ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

યશ્વ દોષાઃ કિલ નિત્યવાદે, વિનાશવાદેऽપિ સમાસ્તૅવ
પરસ્પર ધ્વંસિષુ કષ્ટકેષુ, જયત્યધૃત્ય જિન શાસનાંતે

ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્થથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે—કોઈપણ દ્રવ્યને એકાંતે નિત્ય કે અનિત્ય માનવું યુક્ત નથી, માટે પ્રત્યેક દ્રવ્યને દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક નથ દષ્ટિએ નિત્યાનિત્ય તેમજ એકત્વ, અને અનેકત્વ ભાવ યકી સ્વતઃ અને પરતઃ પરિણામવાળું માનવું તેજ યુક્ત છે કેમકે જડ-ચેતન સ્વરૂપી સમસ્ત દ્રવ્યો પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચે ભાવોમાં પરિણામ પામતાં પ્રત્યક્ષ જોવાય છે.

હવે પાંચ પ્રકારના કારણવાદી મિથ્યાદષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

(૧) એકાંત કાળવાદીઓ કહે છે કે—

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ, કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ

કાલઃ સૃષ્ટેષુ જાગર્તિ, કાલોહિ દુરતિ ક્રમઃ

કાળે ક્રીડે છેવેતી ઉત્પત્તિ, અને નાશ થાય છે, વળી કાળ મુખ્યત્વે તેમજ જડ દ્રવ્યોને વિષે પણ પોતાની અસર ઉપજાવતો જ રહે છે, વળી કાળને સર્વ કોઈ પદાર્થો આધીન છે, માટે સર્વે પરિણામોનું કારણ કાળ જ છે. એમ માનવું જોઈએ.

(૨) એકાંત સ્વભાવવાદીઓ કહે છે કે :—

કઃ કંટકનાં પ્રકરોતિ તૈક્ષણ્યં, વિચિત્રતાં વા મૃગપક્ષિણાં ચ

—મનઃ મર્નમિત્તં તવત્તઃ ન કામ જાગરોત્તિ કનઃ તગમ્

જાણે તે સમજાવે એવા વિધિનું પાલન કરવાની માટે કોઈ
કાંઈ ને ને જાણે તે કોઈ કાંઈ ને જાણે તે કોઈ નથી. વળી વિવિધ પ્રકારના પદો
પણ જાણે, માનવ જાણે જાણે તે વિવિધ વિવિધ પ્રકારે ઉત્પત્તિ કરવાં પણ
પણ જાણે નથી. એટલે જાણે પાલન કરવા કે પ્રાપ્ત કરવા ને જાણે
નથી. એટલે, સમગ્ર જાણે કેવળ પાલનના (એટલે વિવિધ પદાર્થોના)
સામગ્રી સમગ્ર ને પ્રાપ્ત છે, એમ માનવાં તે જ મોટું છે.

(૧) એકાંત નિપતિસાદીઓ, તેમજ પ્રત્યક્ષસાદીઓ કહે છે કે—

પ્રાપ્તયો નિયતિવલાશ્રયેણ યોડ્યઃ
સોડ્યંડ્યમ્ ભવતિ નૃણાં શુભો શુભો વા
ભૂતાનાં મહતિ કૃતેડપિ હિ પ્રયત્ને
ના ભાવ્ય ભવતિ ન ભાવિનોડસ્તિ નાશઃ
પ્રકૃતિના યથા રાજા, રક્ષાર્થમિદ્ ચોદ્યતઃ
તથા વિશ્વસ્ય વિશ્વાત્મા, સ જાગર્તિ મહેશ્વરઃ

સારું આ જોડું ને કાંઈ બનવાનું છે તે બને જ છે. તેમા ગમે તેટલા
પત્નો વડે પણ કોઈ એવ કાંઈ પણ ફેરફાર કરી શકે નથી. વળી,
એ રાજા પોતાની સમસ્ત પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં સદા બન્યત હોય છે,
મ આ સકળ વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લય
કે જ પરમાત્મા પોતેજ પોતાની ઇચ્છા (નિયત) મુજબ જ કર્યા કરે છે.
તે કોઈથી ક્યારેય કાંઈ પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી.

૧) એકાંત પૂર્વકૃત (કર્મવાદીઓ) કહે છે કે—

લ્હસ્ય દુઃસ્વસ્ય ન કોડપિદાતા, પરોદદાતીતિ કુબુદ્ધિરેપા
ઈકરોમીતિ, વૃથાભિમાનઃ સ્વકર્મસૂત્ર ગ્રથિતો હિ લોક

સારવના સમાપ્ત કરીને મુખ દુઃખનો અપાવનાર પૌર્ણમિયાના પૂર્વ
કર્મ નિરૂપ સ્થાન રીતે નથી. તે માટે કર્મ નિવાર અન્ય રીતે પણ
કેવળ પૂર્ણનો આપનાર અનુભવો ને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે તે મુખ દુઃખજન
કર્મ જે બને આપનાર છે આપનારને બોલેલી કે આપનાર સમર્થ છે જેને
કર્મો ને કર્મોના નિવારણમાત્ર જાણે. તેથી જગતના સમાપ્ત કરેલા,
તેવે તેવે પૂર્વ કરેલા કર્મો મુજબ જ જન્મ, જન્મ અને મરણની ચક્રવિત્તિ
જવ જે વર્તે પણ આ માટે મેળો કરે છે કે—

મુદ્ગ્ધાનિ ચ વિપ્રાણિ, મુદ્ગ્ધાધિવ જનનઃ
નર્દિ મે સન્કરિણ્યનિ, વન્ન પૂર્વ કર્મ મયા

આમ વાપર પ્રમાણ મેળવા મિલે, તેમજ કોઈમિત મેળવા કરુએત અને
જન્મ પૂર્વ કર્મના રીત નિવાર કરે જ રીત રહના નથી. આ માટે
એકાંત (આત્મા) પ્રાકાશવાસીએ કરે છે કે—

આન્મયાતા વિચાતા ચ. આત્મા ચ મુખ દુઃખનોઃ
આન્મા સ્વર્ગઘ, નરકઘ, આન્મા નર્વમિદં જગત્

આન્મા ખેતે જ ખેતાનો ક્રિષ્ણ મૂળજ જ સર્વેન પ્રવર્તેન કરેતો
તેવે, ખેતાનો સમગ્ર ગિર-વિગિર પરિશિતિય કારણ તેમજ કાર્ય પણ
ખેતેજ છે આથી સર્ગ-નરકના બાબોની રીતિ પણ આત્માને ખેતાના
પરિણામમાં જ હોય છે. આ માટે ખેતાનો આત્મા જ, એક સમગ્રત
જગત છે, એમ માનવું લેઈએ.

ઉપર જણાવેલા કાળાદિ પાંચે, એકાંત-કારણવાદી-
જ્ઞાને, ઈષ્ટાર્થ-કાર્ય સિદ્ધિ માટે, કારણબાવ સંબંધે
ત્રિથ્યાદષ્ટિ સમજવા, આ સાથે પૂર્વ કાર્ય સંબંધી જણાવેલા

५३. एतत्पुत्रं विविच्य भूतं सत्पुत्रम् । (३) एतत्पुत्रं भूतं सत्पुत्रम् ।
एतत्पुत्रं भूतं सत्पुत्रम् ।

સમગ્ર દ્રષ્ટિ આત્માઓ : - (૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) નિયતિ
(૪) પૂર્વ કૃત કર્મ તેમજ (૫) પુરુષાર્થ, એ પાંચે કારણોને, પૂર્વ
કારણો આપણાં કાર્યોમાં ચલાવે-ગોળવાથી
કાર્ય શિષ્ટિ થાય છે એમ માને છે. તથા તેમણે ઉપર જણાવે
કારણ સંબંધે, નિશ્ચય-વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ, મુખ્ય-ગૌણ પણે અવિરોધ
કરના આદે જાણવું કે, વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ કાળને આધીન સ્વભાવ
સ્વભાવને આધીન નિયતિ જાણવી, નિયતિને આધીન, પૂર્વકૃત
જાણવો, અને કર્મોદયને આધીન પુરુષાર્થ જાણવો, જ્યારે નિશ્ચય
પુરુષાર્થને આધીન-કર્મ, કર્મને આધીન નિયતિ, નિયતિને
સ્વભાવ, અને સ્વભાવને આધીન કાળ જાણવો. આર્થ
સમજવું કે નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ પુરુષાર્થ તરફ જાણીના ચારે કારણો
છે. જ્યારે વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ અનુક્રમે યથાગોચ્ય કર્મ કારણત
પુરુષાર્થ-આધીન છે. કારણતા સંબંધે વિશેષ સમજૂતિ ગીતાય
વંત પાસેથી જાણી લેવી. શ્રી જ્ઞાન દર્શનમાં તો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી
પરાગ લગવંતોએ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે, પંચાસ્તિકાયમય જગતના

કોઈ પણ પદાર્થના પરિણામની ઉત્પત્તિના એ પ્રકારે છે. (૧) પ્રયોગસા
(૨) વિશ્વસા, તેમાં પ્રયોગસા કાર્ય-પરિણામે ઉપર જણાવ્યા મુજબના
પાંચ સમવાય કારણોના યથાતથ્ય સંબંધથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ જાણવું
પરેખર તો કોઈપણ કાર્ય પરિણામ, કારણ નિર્પેક્ષ હોતો નથી. પરંતુ જે
અત્યંતી છવોને જે જે કાર્ય પરિણામમાં કારણનાતું યથાર્થ જ્ઞાન હોતું નથી
તેમને તે કાર્યપરિણામ ચમત્કારિક સમજાય છે, જ્યારે ખીજા બાણુ કેટ-
લાક વિશ્વસા ઉત્પાદો પણ છે. કેન્નેમાં કર્તાવડે કારણતાની યોજના
કરાયેલી હોતી નથી. સમસ્ત લોક સ્વરૂપમાં શ્રી જૈન શાસનને વિષે, શ્રી
છનેશ્વર ભગવતોએ કહેલા નીચે મુજબના સ્વરૂપમાં, યથાર્થ શ્રદ્ધા-
પ્રતીતિ અને રૂચી પ્રાપ્ત કરવી જેથી આત્માને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિના
ઉપાયમાં નિઃશંકતા પ્રાપ્ત થાય.

મૂર્તામૂર્તં દ્રવ્યં સર્વં, ન વિનાશમેતિ નાન્યત્વમ્
યદ્વેત્ચેતત્પ્રાયઃ, પર્યાય વિનાશી જૈનાનામ્

મૂર્ત યાને વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાદિ સુક્ત, પુદ્ગલ રૂપી દ્રવ્યો અને
અમૂર્ત તે બાકીના છવાદિ પાંચે દ્રવ્યો કોઈકાણે ઉત્પન્ન થયેલા નથી,
તેથી તેમની જેમ આદિ નથી તેમ તેમના સંપૂર્ણ વિનાશ પણ કોઈ કાળે
થવાનો નથી. તે માટે જો દ્રવ્યોને-દ્રવ્યતઃ અનાદિ-અનંત જાણવા
જોઈએ. તેમજ એ જો દ્રવ્યો કોઈપણ કાળે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને
છોડીને અન્યપણું પામતા નથી. પરંતુ પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયમાંજ
સદાકાળ પરિણામ પામ્યા જ કરે છે. આમ છતાં છવ અને પુદ્ગલ
દ્રવ્યોને-પર સંયોગ-પર પરિણામોપણું પણ હોય છે. જેને પૂર્વ ઔદયિક
ભાવથી જાણાવેલ છે. આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે :-

વિધિ-વિધાનં, નિયતિ સ્વભાવઃ કાલો ગ્રહા દેશ્વર કર્મ દેવમ્
મામ્યાનિ કર્માણિ ચમઃ કૃતાન્તઃ, પર્યાય નામાનિ પુરાકૃતસ્ય

પૂર્વે પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત, યોગ સ્વરૂપમાં, અતાર પાપ સ્વરૂપી અપ્રશસ્ત યોગનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. અત્રે જાણ તેમજ અપ્રશસ્ત યોગસ્વરૂપને, દાન, શીળ, તપ અને ભાવના, એ ચાર મેદૃથી શાસ્ત્ર કિંગિત સ્વરૂપે જણાવીએ છીએ, અત્રે આટલું ખાસ સમજાવ્યું છે કે, પ્રશસ્ત યોગ સ્વરૂપ તે દ્રવ્ય ધર્મ છે. સમ્યક્-શુદ્ધ-ઉપયોગ પરિણામ, તે-ભાવધર્મ છે. માટે કહ્યું છે કે ।કયાએ (યોગથી) કર્મ, પરિણામે (યોગ હેતુક વ્યવસાયથી) બંધ અને ઉપયોગે (શુદ્ધ પરિણામે) ધર્મ, શાસ્ત્ર દાનાદિ ચાર પ્રકારના વ્યવહાર ધર્મના ફળ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં નીચે જણાવેલ છે.

દારિદ્ર નાશનં દાનં, શીલં દુર્ગતિ નાશનમ્
અજ્ઞાનં નાશીની પ્રજ્ઞા, ભાવના ભવ નાશીની ॥

દાનથી દારિદ્રનો નાશ થાય છે, શીલ પાળવાથી છવ દુર્ગતિમાં નથી, અને વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞા રૂપ તપથી, કર્મ બંધનું મૂળ જે મોહ અમોહનું મૂળ જે અજ્ઞાન છે તેનો નાશ થાય છે. તેમજ સુવિશુદ્ધ ભાવ યોગ, ધ્યાન વડે, કર્મ ક્ષય કરવા થકી છવ ભવ-અમણનો નાશ કરે.

પ્રજ્ઞા રૂપ તપ માટે કહ્યું છે કે —

જ્ઞાનમેવ બુધાઃ પ્રાહુઃ, કર્મણામ્ તાપનાત્ તપઃ
તદાભ્યંતર મેવેષ્ઠં, વાહ્યમ્ તદુપનૃત્તકમ્

દાનાદિમાં ભાવના ધર્મની અનિવાર્યતા માટે કહ્યું છે કે :-

વચનાદ્યમનુષ્ઠાનમ્ વિરુદ્ધાય યથોદિતમ્
મૈત્રાદિ ભાવ સંયુક્તં તદ્, ધર્મમીતિ કીર્તયે

આથી શાસ્ત્રાનુસારી વિધિપૂર્વકના અનુષ્ઠાનો, યથા-તથ્ય-ભાવે. પ્રમોદ-માધ્યસ્થ, અને કારણ્ય-એ ચાર પ્રકારની, ભાવના યુક્ત-ધર્મનું ન હોવાથી, ધર્મરૂપ બનવા:

(૧) પ્રથમ દાનધર્મ - આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે-

“ અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્વાતિસર્ગોદાનં ”

સ્વ-પરના હિતાર્થે પોતાની વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે દાન, દાન-ધર્મ પાંચ પ્રકારનો છે.

કીર્તિદાન :-તેનું ફળ કીર્તિ મળે છે.

ઉચિતદાન :-તેનું ફળ વ્યવહારજ્ઞતા છે.

અનુકંપાદાન :-તેનું ફળ સંસારિક રિદ્ધિ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ તેમજ રાજસુખ અને દેવલોકના સુખ પણ મળે છે.

સુપાત્રાદાનનું ફળ -આત્મ ધર્મની પ્રાપ્તિ, અને પરંપરાએ મોક્ષ-પદની પ્રાપ્તિ.

અભય દાનનું ફળ :-કર્મક્ષય અને શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્તિ.

દાનગુણમાં, શુદ્ધિની પ્રધાનતા મુજબ ફળમાં ભેદ પડે છે, આ માટે ક્યું છે કે-

વિધિ, દ્રવ્ય, દારુ, પાત્ર, વિશેષાત્ તદ્વિશેષ:

... (૧૦) દશ કાય સંબંધી, દશ પ્રકારનો સંયમ

$\times 10$	(૧) ક્ષમા (૨) માર્દવ (૩) આર્જવ (૪)
100	તપ (૬) સંયમ (૭) સત્ય (૮) શૌચ (૯) ૨
$\times 8$	(૧૦) બ્રહ્મચર્ય
800	ચાર સંસારો સંયમ પાળે (૧) આહાર (૨)
	(૩) મૈથુન (૪) પરિગ્રહ
$\times 4$	ધન્દ્રિયો વડે સંયમ પાળે (૧) સ્પર્શન્દ્રિય (૨) :
4000	(૩) ઘ્રાણન્દ્રિય (૪) ચક્ષુષન્દ્રિય (૫) શ્રોતેન્દ્રિય
$\times 3$	ત્રણ યોગ થકી (મન-વચન-કાય યોગ થકી) સંયમ
12000	ત્રણ કરણથી (કરવું-કરાવવું-અનુમોદન કરવું
$\times 3$	પાળે.
36000	

આ પ્રમાણે આદાર હત્તર ભેદો શીલ ધર્મ.

આ શીલ ધર્મ મારે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :-

“ શીલં ઉત્તમં, ચિત્તં, શીલં લોચાણ મંગલં પરમં
શીલં દોહમ્ગહરં, શીલં સુલાણ કુલ મવળ ”

શીલ એ ઉત્તમ ધન છે. શીલથી યવને પરમ-મંગળની પ્રાપ્તિ :
શીલથી દુર્ભાગ્ય દશાનો નાશ થાય છે, શીલથી આત્માને અનેક :
પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધણું શું કહીએ, જે દોષ જીવને, જે કોઈ પ્રકારનું જે કાંઈપણ મુખ જગતમાં દેખાય છે તે તેણે પૂર્વે કરેલા તપનું જ ફળ છે એમ જાણવું.

(૪) ભાવનાધર્મ :- નિર્ધારિત સમયગા અર્થને, પ્રાપ્ત કરવાની, ઉત્કૃષ્ટ રૂચી પરિણામ તે ભાવના-સામાન્યથી, પ્રત્યેક જીવને મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ એ ચારે ભાવનાઓ યથા તથ્યભાવે આત્મોપકારક છે. અન્યથા શેષસદ્લી જેવા વિચારે તેમજ ધર્માદિ ભાવનાઓ તો અનેક પ્રકારના દુઃખોની તેમજ સંકલેશોની સર્જક બનણી.

(૧) મૈત્રીભાવના :- યથાયોગ્ય સમાન ગુણધર્મ અને કર્મવાળાની સાથે મૈત્રી ભાવનો વ્યવહાર કરવો, એટલી તેમની સાથે માયા કપટનો ત્યાગ કરવો, જેથી પરસ્પર હિત-સધાય, તેમજ સર્વજીવો પ્રતિ વૈર-વિરોધી ભવતો ત્યાગ કરવો જેથી કરુણા ભાવની વૃદ્ધિ થાય.

(૨) પ્રમોદ ભાવના :- આત્માર્થ સાધક, ઉત્તમ ગુણાધિક આત્માઓ પ્રતિ પ્રમોદ ભાવનો વ્યવહાર કરવો, એટલે ગુણગ્રાહક વૃત્તિએ, જ્યોનો વિનય કરવો. તેમજ બહુમાન કરવું, જેથી ગુણવાનપણું પ્રાપ્ત થાય.

(૩) કરુણા ભાવના :- આ જગતમાં જે જે જીવો અનુકંપાનું માત્ર હોય, એટલે જેમના દુઃખો જોતાં-વેદણતાં ચક્રાં આપણા હૃદયમાં તેઓને સહાય કરવાની કરુણા ઉત્પન્ન થાય તેવા જીવો પ્રતિ, યથાશક્તિ તેમના દુઃખો દૂર કરવાનો વ્યવહાર કરવો, જેથી વ્યવહાર શુદ્ધિ થાય તેમજ પુણ્ય બંધ થાય.

(૪) માધ્યસ્થ ભાવના :- જે જીવો સ્વયં પોતાની (પ્રશંસા) હોય અને અનૈતિક ગુણાઓ આપણે જોઈએ તેવા

સંસારે જા દોષમુળા ભવન્તિ

વળી શાસ્ત્રમાં પાંચ ભવાવતમાં સ્થિત રહેતા માટે, બાવનાઓ જાણવેલી છે. તેનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ શુદ્ધ-ભગવત્ સેવું. તેમજ શુદ્ધ-જ્ઞાનના કારણથી, અનિત્યાદિ ચાર (૧) સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રથી ચતુર્થ જ્ઞાની લેવું, કેમકે બાવસંવર ચાર બાવનાના ચોગથી શુદ્ધ જ્ઞાન ઉપર આરંભ થઈને, કેવળજ્ઞાન પામી મુક્તિના શાશ્વત મુખને પામ્યા છે.

આ માટે કહ્યું છે કે,

શુદ્ધભાવણાવસેણં, પસંદચંદો મુહુત્તમિત્તે
સ્થવિઉળ કમ્પનગંઠિ, સંપત્તો કેવલં નાણં

“પનરસયતાવસાણં, ગોયમનામેણ દિન્નદિક્સ્વા
ઉપ્પન્નકેવલાણં, સુહભાવાણં નમો તાણં

સમ્યક્-ભાવનાત્મક, ભાવ શ્રુત સંબંધે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

સિવિસ્રયં ઠિયં જિયં મિયં, જાવ ગુરુ વાયણાવગયં
વાયણાણ પુચ્છણાણ પરિઅટ્ટણાણ,
ધમ્મકદ્દાણ, નો અણુપ્પદાણ તા દન્વમ્મયં.

અનુપ્રેક્ષાત્મક, ભાવ સમ્યક્શ્રુત સંબંધે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે,

“અનિત્યાશરણ સંસારૈકત્વાન્યત્વા શુચિત્વાસ્ત્વસંવર નિર્જરા
લોકવોધિ-દુર્લભ ધર્માસ્વાભ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષાઃ”

ઉપર જણાવેલ બાર ભાવના વડે, યથાયોગ્ય ભાવે આત્માને ભાવિ કરવાથી, પરમ શુદ્ધ, ક્ષયોપસમાદિ વિરૂધ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે અં અંતે પરમ શુદ્ધ, અનંત, અક્ષય, ક્ષાયિક પરિણામ રૂપ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જે આત્માનું સાચું પરમાત્મ સ્વરૂપ છે.

શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ રૂપ ભાવધર્મ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

“નિચ્ચુન્નો તંવોલો, પાસેણ વિણાનહુહોઈ જહ રંગો
તહ-દાણ, શીલ, તવ માવનાઓ, અહલાઓ માવવિણાા

જેમ પાનમાં જે સુનો ન હોય તો, રંગ આવતો નથી તેમ દાન શીલ-તપ અને ભાવના, ભાવશુદ્ધિ વગરનાં પરમાર્થે નિષ્ફળ જાણવા.

શુદ્ધાત્મ-પરિણામરૂપ ભાવધર્મ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે :

કરનારા હોય, વળી-દેવ-ગુરુ-ધર્મ તત્ત્વની નિંદા કરતા હોય, તેમજ વિ
શુદ્ધ, ચોરી અને વ્યભિચારાદિ પાપ પ્રવૃત્તિઓમાં નિશંકપણે, પ્ર
કરવામાં આશક્ત હોય તેમનો સંસર્ગ-સર્વથા વર્જવો, જેથી તે
દેવની વૃદ્ધિ ન થાય.

ઉપર જણાવેલી આરે ભાવનાના યથાયોગ્ય શુદ્ધ વ્યવહારથી પરસ્પ
શુભોની વૃદ્ધિ થાય છે, જ્યારે અયથાર્થ વિપરીત ભાવનાના વ્યવહારથી
અનેક દોષોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ માટે કહ્યું છે કે,

સંસર્ગ જા દોષગુણા ભવન્તિ

વળી શાસ્ત્રમાં પાંચ મહાવ્રતમાં સ્થિર રહેવા માટે, જે (૨૫) પચ્ચીશ
ભાવનાઓ જણાવેલી છે. તેનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુ-ભગવંત પાસેથી જાણી
લેવું. તેમજ શુદ્ધ-ધ્યાનના કારણમુત, અનિત્યાદિ આર (૧૨) ભાવનાઓનું
સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રથી યથાર્થ જાણી લેવું, કેમકે ભાવસંવરૂપ અનિત્યાદિ
આર ભાવનાના યોગથી શુદ્ધ ધ્યાન ઉપર આરંભ થઈને, અનેક શ્રેણી
કેવળજ્ઞાન પામી મુક્તિના શાશ્વત સુખને પામ્યા છે.

આ માટે કહ્યું છે કે,

શુદ્ધભાવણાવસેનં, પસંદચંદો મુદ્ધુત્તમિત્તેણ
સ્વવિઉણ કમ્પનગંઠિં, સંપત્તો કેવલં નાણં.”

“પનરસયતાવસાણં, ગોયમનામેણ દિન્નદિક્સવાણં
ઉપ્પન્નકેવલાણં, મુદ્ધમાવાણં નમો તાણં”

સમ્યગ્-ભાવનાત્મક, ભાવ શ્રુત સંબંધે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

સિવિસ્રયં ઠિયં જિયં મિયં, જાવ ગુરુ વાયણાવગયં
વાયણાણ પુચ્છણાણ પરિવટ્ટણાણ,
ધમ્મકઠાણ, નો અણુપ્પઠાણ તા દવ્વમ્મયં.

અનુપ્રેક્ષાત્મક, ભાવ સમ્યક્શ્રુત સંબંધે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે,

“અનિત્યાશરણ સંસારૈકત્વાન્યત્વા શુચિત્વાસ્ત્રવસંવર નિર્જરા
લોકવોધિ—દુર્લભ ધર્માસ્વાસ્થ્યાતત્ત્વાનુચિન્તનમનુત્પ્રેક્ષાઃ”

ઉપર જણાવેલ બાર ભાવના વડે, યથાયોગ્ય ભાવે આત્માને ભાવિત કરવાથી, પરમ શુદ્ધ, ક્ષયોપસમાદિ વિરૂધ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતે પરમ શુદ્ધ, અનંત, અક્ષય, ક્ષાયિક પરિણામ રૂપ ભાવધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જે આત્માનું સાચું પરમાત્મ સ્વરૂપ છે.

શુદ્ધ આત્મ-પરિણામ રૂપ ભાવધર્મ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

“નિચ્ચુન્નો તંવોલો, પાસેણ વિણાનહુહોઈ જહ રંગો
તહ—દાણ, શીલ, તવ માવનાઓ, અહલાઓ માવવિણા||

જેમ પાનમાં જે ચુનો ન હોય તો, રંગ આવતો નથી તેમ
શીલ-તપ અને ભાવના, ભાવશુદ્ધિ વગરનાં પરમાર્થે નિષ્ફળ

“પરમ રહસ્ય મિસીળં, સમત્તગણિપિઙ્ગધરિય સારાણં,
પરિણામિયં પમાણં, નિચ્છમયવલંચમાણાણં”

શુદ્ધ નિશ્ચય દૃષ્ટિએ મુનિલગવંતોને સમસ્ત ચૌદધૂર્વનો (ગણિપિટકનો) ૧૨-પણ, આત્માને, શુદ્ધ આત્મભાવમાં પરિણામ પમાડવો તે જ છે.

શુદ્ધ આત્મધર્મનાં સ્વરૂપ સંગ્રહે શાસ્ત્રમાં કહેયું છે કે,

“આત્માઽઽત્મન્યેવચ્છુદ્ધં જાનાત્યાત્માનમાત્મના
સેયંરત્નત્રયે જ્ઞપ્તિરૂચ્યાચારૈકતા મુનેઃ”

(૧) આત્મા (૨) આત્માને જુવે છે, (૩) આત્માના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વડે (૪) અનંત ગુણ સ્વરૂપી (૫) કર્મભગવદ્વિત (૬) આત્માને તેને પરમ મુનિ લગવંતોએ જોયે કારકતાયુક્ત, રત્નત્રયીનો, શુદ્ધ એકતિવ આત્મ પરિણામ કહેલો છે.

